

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна наукова установа
"Книжкова палата України імені Івана Федорова";
Харківська державна академія культури

Шеф-редактор — Сенченко М.
Головний редактор — Давидова І.
Заступниця головного редактора — Васьківська О.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Давидова І. — д-р наук з соц. комунікацій, проф.
(голова редколегії), Україна
Сенченко М. — д-р техн. наук, проф. (заступник голови
редколегії), Україна
Бруй О. — канд. наук з соц. комунікацій, Україна
Гандзюк В. — канд. наук з соц. комунікацій, доц., Україна
Льганасва В. — д-р іст. наук, проф., Україна
Киричок А. — канд. наук з соц. комунікацій, доц.,
Україна
Лопатовська І. — д-р філософії, доц., США
Мар'їна О. — д-р наук з соц. комунікацій, доц., Україна
Маркова В. — д-р наук з соц. комунікацій, проф.,
Україна
Мацюк Г. — канд. наук з соц. комунікацій, Україна
Сербін О. — д-р наук з соц. комунікацій, Україна
Ткаченко В. — д-р техн. наук, проф., Україна
Федушко С. — канд. техн. наук, доц., Україна
Шейко В. — д-р іст. наук, проф., Україна
Шпак В. — д-р іст. наук, проф., Україна

**Рекомендовано до друку вченою радою Книжкової
палати України (протокол № 9 від 29.09.2021).**

Відповідальна за випуск — Жданова Н.
Коректура — Панченко Є.
Комп'ютерні складання та верстання — Алексанян А.

Журнал "Вісник Книжкової палати" Атестаційною колегією
Міністерства освіти і науки України віднесено до наукових
фахових видань України в галузі соціальних комунікацій
(наказ МОН від 29.06.2021 № 735).

*Використання у будь-якій формі матеріалів, що опубліко-
вані в журналі, узгоджується з редакцією. Посилання на
видання обов'язкові. Авторські оригінали не повертаються.
Редакція не завжди поділяє точку зору авторів статей.*

Редакція, видавець і виготовлювач: Державна наукова
установа "Книжкова палата України імені Івана Федорова".

Адреса: просп. Ю. Гагаріна, 27, Київ, Україна, 02094
Тел.: +380 (44) 292-01-34 (приймальня),
+380 (44) 292-30-11 (редакція)
Факс: +380 (44) 296-71-15
E-mail: visnyk@ukrbook.net

CO-FOUNDERS:

Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine
State Research Institution;
Kharkiv State Academy of Culture

Editorial director — Senchenko M.
Editor-in-Chief — Davydova I.
Deputy Editor — Vaskivska O.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Davydova I. — Dr of Social Communication, Prof. (chairman
of the editorial board), Ukraine
Senchenko M. — Dr of Technical Sciences, Prof.
(deputy chairman of the editorial board), Ukraine
Bruy O. — PhD of Social Communication, Ukraine
Handziuk V. — PhD of Social Communication, Assoc. Prof.,
Ukraine
Ihaneaeva V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine
Kyrychok A. — PhD of Social Communication, Assoc. Prof.,
Ukraine
Lopatovska I. — PhD, Assoc. Prof., USA
Mariina O. — Dr of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Markova V. — Dr of Social Communication, Prof., Ukraine
Matsiuk H. — PhD of Social Communication, Ukraine
Serbin O. — Dr of Social Communication, Ukraine
Tkachenko V. — Dr of Technical Sciences, Prof., Ukraine
Fedushko S. — PhD of Technical Sciences, Assoc. Prof., Ukraine
Sheyko V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine
Shpak V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine

**The Academic Council of the Book Chamber recommends
printing this Bulletin (Protocol № 9 from 29.09.2021).**

Editor — Zhdanova N.
Proofreader — Panchenko E.
Computer layout — Aleksanyan A.

The Board of Attestation of the Ministry of Education and Science
designed the Bulletin of the Book Chamber of Ukraine as the
professional scientific publication of Ukraine in the field of social
communication. (Order of the Ministry of Education and Science
of Ukraine No. 735 of June 29, 2021).

*You can use the materials printed in the Bulletin by an agreement
with editorial staff. A reference to publications is necessary.
Manuscripts are not returned. Editors are not always agreeing with
point of view of the author.*

Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine, State Research
Institution is the editorial office, publisher and manufacturer.

Address: Pr. Yu. Gagarin, 27, Kyiv, Ukraine, 02094
Tel.: +380 (44) 292-01-34 (reception),
+380 (44) 292-30-11 (editors)
Fax: +380 (44) 296-71-15
E-mail: visnyk@ukrbook.net

З М І С Т

СТОРІНКА ШЕФ-РЕДАКТОРА

СЕНЧЕНКО М. Останній гетьман України Павло Скоропадський 3

КНИГОЗНАВСТВО. ВИДАВНИЧА СПРАВА

ОНИЦУК М., ТАТАРІНОВА Л. Деякі тенденції книгодрукування та книгорозповсюдження у світі в умовах пандемії COVID-19 6

СЕНЧЕНКО М. Аналіз ситуації у книговидаванні та ціноутворенні: досвід Німеччини 10

БІБЛОТЕЧНА СПРАВА

ЕЙСМОНТ Ю. РБД "Україніка наукова": редакційна підготовка електронного ресурсу 16

ГЛОБАЛІСТИКА

ДЕРГАЧЕВ В. Дэн Сяопин. "Великий архитектор китайских реформ и модернизации" 19

ЖУРНАЛІСТИКА ТА ЗМІ

КОВАЛЕНКО І. Свобода преси та демократія 26

З АРХІВУ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

ДОЯР Л. Регіональні літературні альманахи УРСР на порозі шістдесятництва (1954—1959) 30

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

КАРОЄВА Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації 1941—1944 рр.: зона цивільної адміністрації 44

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

ШЕЙКО В., ЛОШКОВ Ю., КУШНАРЕНКО Н. Відомий філософ, учений, педагог (до 80-річчя від дня народження М. Дяченка) 49

CONTENT

EDITORIAL DIRECTOR'S PAGE

SENCHENKO M. The last hetman of Ukraine Pavlo Skoropadsky 3

BOOKSCIENCE. PUBLISHING

ONYSHCHUK M., TATARINOVA L. Some world's trends of book printing and book distribution in the context of the COVID-19 pandemic 6

SENCHENKO M. Analysis of the situation with book publishing and pricing: the experience of Germany 10

LIBRARIANSHIP

EYSMONT Yu. Abstract database "Ukrainika scientific": editorial preparation of the electronic resource 16

GLOBALISTICS

DERGACHEV V. Deng Xiaoping. "Great architect of Chinese reform and modernization" 19

JOURNALISM AND MEDIA

KOVALENKO I. Freedom of the press and democracy 26

FROM THE ARCHIVE OF THE BOOK CHAMBER OF UKRAINE

DOIAR L. Regional literary almanacs of the USSR on the threshold of the sixties (1954—1959) 30

HISTORICAL INTELLIGENCE

KAROYEVA T. Public libraries of Ukraine under nazi occupation in 1941—1944: civil administration area 44

PROMINENT FIGURES AND SIGNIFICANT EVENTS

SHEYKO V., LOSHKOV Yu., KUSHNARENKO N. Famous philosopher, scientist, teacher (to the 80th anniversary of M. Dyachenko's birth) 49

Микола Сенченко,

директор Книжкової палати України, професор,

e-mail: director@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-5185>

Останній гетьман України Павло Скоропадський

У восьмому номері журналу "Вісник Книжкової палати" за 2021 рік було надруковано статтю "Видатні лідери Сходу, які перемогли бідність і корупцію". Саме тоді у мене й виникло запитання: чи були в історії України керівники, які працювали задля розбудови держави та добробуту нашого народу? І я згадав про останнього гетьмана України Павла Скоропадського, біографію якого вивчав далекого 1989 р. Проте все по черзі.

Наприкінці січня 1989 р. київське телебачення вперше оприлюднило невелику інформацію про те, що Центральну наукову бібліотеку ім. В. І. Вернадського (ЦНБ) було засновано в серпні 1918 р. і що закон "Про утворення Фонду Національної бібліотеки Української Держави" затвердив гетьман України **Павло Скоропадський**. Це було інтерв'ю зі мною — у той час директором ЦНБ.

Той день мені добре запам'ятовся. Куратор бібліотеки від Президії Академії наук УРСР І. Лукінов вперше відвідав новобудову й доповів президентові АН Б. Патону про те, що до кінця року ми не зможемо ввести в експлуатацію нове приміщення. Чинovníки з його оточення також підтвердили цю думку. Реакція Бориса Євгеновича була відповідною та нелітературною. Отримавши такий "допінг" і занурившись у роздуми, я сидів в кабінеті старого корпусу бібліотеки по вул. Володимирській і чекав кореспондента з телебачення.

Бесіда видалася доволі цікавою, проте у програмі показали лише невеличку частину розмови, що становила головну сенсацію: бібліотеку й Академію наук України було засновано не 1919 р., а раніше, і її створення — це заслуга української інтелігенції, а не "... — один з яскравих виявів ленінської національної політики, піклування Комуністичної партії про розвиток української культури і науки..." як це трактували довідники та офіційні джерела. Після інтерв'ю я мав чимало проблем від міськкому партії, проте інцидент швидко забули через клопіт із будівництвом і введенням нової споруди в експлуатацію державною приймальною комісією 30 березня 1989 р. [1].

Мабуть, доцільно нагадати, як зароджувалася головна бібліотека України, чому в часи громадянської війни та розрухи знаходили кошти на заснування й комплектування книгозбірень, як відбувалися ці процеси й хто був їх ініціатором. Пропоную ознайомитися з документами, що свідчать про значну роль у створенні Національної бібліотеки Української Держави міністра народної освіти та мистецтва М. Василенка, який одним із перших підтримав ідею В. Вернадського про заснування Української академії наук і Національної бібліотеки як державної установи. З ініціативи М. Василенка при міністерстві було організовано три комісії: зі створення Національної бібліо-

теки в Києві; із наукових закладів і вищої школи; з розроблення законопроекту щодо заснування Української академії наук у Києві.

Довідка. ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (1.IV.1866—3.X.1935) — діяч народної освіти, правознавець, історик. Один з ініціаторів створення Української академії наук, академік УАН (від 1920 р.). Другий президент УАН (1921—1922). Очолював Соціально-економічний відділ ВУАН, Постійну комісію з історії західно-руського і українського права, Комісію біографічного словника.

Міністерство народної освіти та мистецтва подало до Ради міністрів проект Закону "Про утворення Фонду Національної бібліотеки Української Держави", який Рада схвалила, а гетьман П. Скоропадський затвердив 2 серпня 1918 р. Нижче наведено текст цього документа.

Державний Вістник. 8 серпня 1918 р.

Затверджую.

Павло Скоропадський.

2 серпня 1918 року. Київ.

Посвідчив: Державний Секретар

Сергій Завадський.

Ухвалений Радою Міністрів закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави.

1. Для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві утворюється Фонд Національної Бібліотеки з метою негайного придбання й систематизації книжок, бібліотек, рукописів, мап та інших творів.

2. Крім загальних завдань — допомагати розповсюдженню знання і підтримання наукової праці, при Бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ "Ucrainica"; Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і інші твори друкарень, літографій і металграфій, видані на Україні та за кордоном.

3. Міністрові Народної Освіти та Мистецтва доручається в найкоротший час розробити і внести на затвердження Ради Міністрів статут і штати Національної Бібліотеки.

4. Як аванс до 1 січня 1919 року, асигнувати до Фонду Національної Бібліотеки в розпорядження Міністра Народної Освіти та Мистецтва п'ятсот тисяч карбованців з коштів Державної Скарбниці.

5. Для управління Фондом Національної Бібліотеки і ведення початкової праці по заснуванню її скласти Тимчасовий Комітет для заснування Національної Бібліотеки в місті Києві; Комітет цей знаходиться і працює під безпосереднім доглядом Міністра Народної Освіти та Мистецтва. Інструкцію,

яка зазначає склад, платню за працю і напрям діяльності Тимчасового Комітету, доручається розробити Міністрові Народної Освіти та Мистецтва.

6. В цілях побільшення Фонду Національної Бібліотеки доручити Міністрові Народної Освіти та Мистецтва звернутися до всієї людяности Української Держави з закликом про підтримання цієї справи і відкрити загальну підписку для побільшення Фонду.

Голова Ради Міністрів
Ф. Лизогуб

Міністр Народної Освіти та Мистецтва
М. Василенко

23 серпня 1918 р. було створено Тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки Української Держави в м. Києві, який очолив відомий учений В. Вернадський (1863—1945).

У травні 1918 р. (за Гетьманату П. Скоропадського) М. Василенко виступив з ініціативою створення Академії наук і запросив долучитися до її заснування В. Вернадського. Науковець тоді занотував у щоденнику: *"Все більше замислююся про створення потужного наукового центру в Києві, скориставшись сприятливою політичною кон'юктурою. ...Треба знати, що хочемо отримати. Написати записку про Українську Академію Наук: 1. Національна бібліотека при Академії. Держава повинна дати кілька мільйонів на придбання книг. 2. Науково-дослідні інститути"*.

Ідею створення Академії підтримав гетьман П. Скоропадський. 26 липня 1918 р., щойно комісія розпочала роботу, згідно із законом Української Держави "Про асигнування 200 тисяч карбованців на початкові видатки на організацію УАН" він виділив із Державної скарбниці відповідну суму як аванс "на початкові видатки на організацію Української академії наук у Києві".

Як бачимо, гетьман розумів важливість створення Академії наук і Національної бібліотеки для зміцнення української державності. І саме він був одним із очільників України, який безкорисно дбав про державу.

З висоти минулого століття викликає пошану особа молодого (сорокап'ятирічного) політичного лідера, який встиг за короткий період так багато зробити для Батьківщини. Можливо, не випадково, за сталою традицією до нього з лютою ненавистю ставляться українські націоналісти, а в Росії склався його міфічний образ через роман М. Булгакова "Біла гвардія".

Павло Петрович Скоропадський (1873—1945) — генерал-лейтенант Російської імперії, останній гетьман України та видатний політичний діяч, був главою Української Держави впродовж 29 квітня — 14 грудня 1918 р. Походив з аристократичного роду, який надав Батьківщині блискучих військових.

Засновник династії Ф. Скоропадський служив і загинув під прапорами Б. Хмельницького, а І. Скоропадський був гетьманом України впродовж 1708—1722 рр. За материнською лінією корені йдуть до сина Володимира Мономаха — великого князя Київського Мстислава й роду українсько-литовського князя Гедиміна.

Павло закінчив Пажеський корпус у Санкт-Петербурзі й служив у кінній гвардії, був флігель-ад'ютантом Миколи II. Під час Першої світової війни командував кавалерійською дивізією та армійським корпусом. Так склалося, що впродовж десятиліть образ П. Скоропадського асоціювали з персонажем із роману "Біла гвардія". Згідно з офіційним історичним міфом, П. Скоропадський був маріонеткою Німеччини, що створила під нього "опереткову" Українську Державу (Гетьманат) [2].

Бойовий генерал, нагороджений багатьма орденами та Георгіївською зброєю, 1917 р. урятував Київ від більшовиків і дав можливість зберегти незалежність України й владу Центральної Ради. У жовтні 1917 р. на з'їзді українського Вільного козацтва в Чигирині популярного генерала обрано почесним отаманом, що викликало заздрість із боку військового міністра С. Петлюри та інших діячів Центральної Ради. Саме вони підписали в лютому 1918 р. Брест-Литовський мирний договір із Німеччиною. У квітні 1918 р. на з'їзді землевласників-хліборобів було оголошено про створення Української Держави, а П. Скоропадського, який навіть досконало не знав української мови, проголосили гетьманом.

Гетьман Скоропадський уявляв Україну великою місцевою автономією, частиною Великої Росії. Його режим лавірував між німецьким окупаційним командуванням, українськими самостійниками та російським консервативним офіцерством. Найпошлідовніше гетьмана підтримували російські кадети, які проживали в Україні, зокрема й В. Вернадський. На засіданнях урядів говорили лише російською, хоча в органах місцевої влади було засилля "щирих" українців, недоучок-самостійників, уся "гідність" яких полягала у знанні "державної мови". Цей чинник позначився й на економіці. Транспортна галузь, котра зазнала українізації, розвалювалася, тоді як промисловість, не зачеплена втручанням "істинних українців", відновлювалася. У період правління гетьмана українські самостійники безуспішно намагалися пишно відсвяткувати ювілей Мазепи як національного героя, офіційно підданого церквою анафемі.

В основу державного будівництва П. Скоропадський поклав міцну владу, здатну протистояти анархії. Як прибічник великоукраїнської "самостійності" від Карпат до Кубані гетьман постійно наголошував на важливому значенні для України міцних культурно-історичних зв'язків із Росією. Усвідомлюючи реальну поліетнічність і російськомовність українського населення, гетьман виступав не за унітарно-національний, а за федеральний устрій держави та союз із Росією. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський уклав "Грамоту", згідно з якою Україні "першою належить виступити в справі побудови Всеросійської федерації. Його кінцевою метою було оновлення Великої Росії" [3].

Ця заява прибічника українській "самостійності" стане зрозумілішою, якщо звернутися до мемуарів В. Зеньковського — філософа й богослова, який був міністром віросповідань в уряді гетьмана. У своїх спогадах він так формулює мету створення Української Держави: багато російських людей чітко розуміли злочинний характер більшовицького режиму й дійшли висновку, що "будуючи українську державу, ми будемо

Росію, що єдиний спосіб — в цій історичній обстановці — зберегти для Росії все ті багатства, які знаходилися в межах України, полягав у тому, щоб будувати міцну і вільну українську державність". В. Зеньковський виступав за федеральні відносини між Україною та Росією, "щоб українці, будучи справжніми українцями... усвідомлювали себе і росіянами, не зрікалися б від Росії, а любили і гордилися нею".

У скрутних умовах німецької окупації гетьман Скоропадський створював українську армію та флот. В економіці вдалося здолати інфляцію та ввести національну валюту — карбованець. Розпочалося відродження промисловості на основі залучення вітчизняного й іноземного капіталів та надання всіляких преференцій промисловцям, які тікали з Росії. Було розроблено енергетичну програму, що передбачала використання енергії Дніпра й Дністра. Вершиною діяльності П. Скоропадського у сфері культури, науки та освіти стало створення Української академії наук на чолі з ученим зі світовим ім'ям, професором В. Вернадським. У державі відкривалися університети й гімназії, театри, музеї, планувалося видання класичної української літератури.

Найбільшою заслугою гетьмана стала консолідація навколо його авторитету ділової та інтелектуальної еліти, позбавленої холопського прагнення потрапити до влади. До уряду увійшли майстерні адміністратори й учені. На жаль, можливо, ненависть до тих, хто віддано й безкорисливо служить Вітчизні — слов'янський звичай. Укотре тепер уже колишні члени Центральної Ради виступили проти Скоропадського. Було утворено Директорію на чолі з В. Винниченком, С. Петлюрою та іншими діячами, а гетьмана оголосили російським генералом, який задумав знищити "самостійну" Україну. За допомогою люмпенів і грабездів Директорія прийшла до влади у грудні 1918 р. лише на три тижні, але й цього вистачило, щоб на десятиліття поховати українську державність.

Кінець гетьманщини настав після Листопадової революції в Німеччині. 14 грудня 1918 р. в апартаментах турецького посланця П. Скоропадський підписав зречення від влади, "керуючись винятково благом України". Гетьман не біг із Києва під виглядом пораненого німецького офіцера, як це описує М. Булгаков у романі "Біла гвардія". Після нетривалого нелегального проживання в Києві П. Скоропадський емігрував у Берлін. У 1928 р. Комітет допомоги студентам, що діяв у місті під егідою Російського громадського союзу, поставив п'єсу М. Булгакова "Дні Турбіних". П. Скоропадський висловив невдоволення інтерпретацією київських подій, в якій образ гетьмана

було подано в комічній формі. У квітні 1945 р. П. Скоропадський виїхав із Берліна в Баварію та був смертельно контужений під час бомбардування залізничної станції англо-американською авіацією. Помер у Меттені за кілька днів до закінчення Другої світової війни.

П. Скоропадський залишив нащадкам "Спогади", уперше опубліковані в Берліні в 1920-х рр. Перший і останній у ХХ ст. гетьман України зазначав: "Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави, я прагнув ставитися до обох таборів цілком неупереджено та об'єктивно. Я глибоко вірю, що тільки така Україна життєздатна, що вона найбільш відповідає духу простого народу.

За існування й вільного розвитку російської та української культур ми можемо розцвісти, якщо ж ми тепер відмовимося від першої культури, ми будемо лише підстилкою для інших націй і ніколи нічого великого створити не зуміємо". Є у "Спогадах" і такі слова: "...великороси і наші українці створили загальними зусиллями російську науку, літературу, музику й мистецтво, і відмовлятися від свого хорошого для того, щоб узяти те убожество, яке нам, українцям, так наївно-люб'язно пропонують галичани, просто смішно й немислимо"; "У українців жахлива риса — нетерпимість і бажання добитися усього відразу; в цьому відношенні мене не здивує, якщо вони рішуче проваляться. Хто бажає усе відразу, той, врешті-решт, нічого не отримув" [4].

Актуальним залишається висловлювання гетьмана про "істинних українців": "...інтелігенції на Україні майже немає: усе це напівінтелігенти. Якщо вони, тобто Директорія, не надоумляться і знову виженуть усіх російських чиновників і посадять туди усіх своїх неписьменних молодих людей, то з цього вийде хаос, не кращий за той, що був при Центральній Раді. Коли я говорив українцям: «Почекайте, не кваптеся, створіть свою інтелігенцію, своїх фахівців з усіх галузей державного управління», вони зараз же вставали на диби і говорили: «Це неможливо»".

Гетьман ще не здогадувався про епоху глобалізації, коли сірість, упертість і тупість нещадно каратимуться в міжнародному розподілі політичної праці. Здавалося б, у нашій незалежній країні думки великого українця, що спробував у ХХ ст. безкорисливо відродити історичні й національні традиції, слугуватимуть орієнтиром для політичної еліти. Однак влада не дослухається до слів останнього гетьмана, неодноразово обмовленого люмпенізованими співвітчизниками, та із завзятістю, гідною іншого застосування, торує шлях, що вже приводив у безодню [4].

Список використаної літератури

1. Сенченко М. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : [до 80-річчя бібліотеки] / Микола Сенченко // Вісник Книжкової палати. — 1998. — № 10. — С. 34—38.
2. Михайлов І. Гетман и гетьманщина / И. Михайлов // Родина. — 2000. — № 9.
3. Михайлов И. Обиженный гетман / И. Михайлов // Родина. — 1997. — № 9.
4. Дергачев В. Как "не стать подстилкой для других наций"? Последний гетман Украины о выборе пути / В. Дергачев. — Режим доступа : <http://odnarodyna.ru/>. — Загл. с экрана.

Надійшла до редакції 15 вересня 2021 року

УДК 655.4/.5"20202021"(100)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.9(302).6-10

Михайло Онищук,

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач відділу моніторингу ЗМІ

Книжкової палати України,

e-mail: zmi@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-002-1340-1538>**Лариса Татарінова,**

старший науковий співробітник

відділу моніторингу ЗМІ

Книжкової палати України,

e-mail: larysa@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-002-7950-7773>

Деякі тенденції книгодрукування та книгорозповсюдження у світі в умовах пандемії COVID-19

У статті проаналізовано загальні тенденції книгоіндустрії в провідних країнах світу в умовах пандемії COVID-19; висвітлено особливості й закономірності книговидавничої справи в сучасних умовах. Продемонстровано вплив соціального дистанціювання на зменшення обсягів випуску друкованих видань і зростання продажів електронних. Розглянуто аспекти розвитку світового ринку електронних книг, особливості зміни форм і способів роботи бібліотек у доведенні книги до читача.

З'ясовано, які гравці посідають домінуючу частку світового ринку електронних книг, які стратегії вони застосовують для збільшення продажів, розширення й удосконалення літературної та видавничої діяльності. Досліджено, які книги в період пандемії стали найпопулярнішими та які переваги має модель "друк на вимогу".

Пандемія COVID-19 внесла суттєві корективи у функціонування книговидавничої галузі. Обсяги використання інтернету у 2020 р. у різних країнах світу зросли від 50 до 70%. Поширення мережевих джерел розваг, поява нових сервісів, як-от Netflix, Disney, Hulu, Amazon Prime тощо, гальмує подальший розвиток книжкового ринку. Водночас у статті наголошено, що впровадження платформ онлайн-продажів стимулюватиме не тільки ринок електронних та аудіокниг, а й друкованої продукції.

Ключові слова: видавнича галузь; видавництва; друкована книга; електронна книга; аудіокнига; пандемія COVID-19; книжковий ринок; художня література; соціальне дистанціювання; друк на вимогу; онлайн-продажі; онлайн-платформи

Постановка проблеми. Упродовж 2020—2021 рр. у книжковій індустрії сформувалася тенденція до зростання обсягів електронних видань, появи нових форм і способів книговидавання в умовах викликів цифрової епохи. Розв'язання наукового завдання полягає в аналізі процесів, що відбуваються в індустрії книги провідних країн світу в умовах пандемії COVID-19, та визначенні особливостей, закономірностей і тенденцій розвитку галузі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вивченню специфіки й напрямів розвитку книговидавання присвячено багато наукових студій і праць, зокрема дослідження національних видавничих галузей здійснювали Evgeniya Kopyug (Німеччина), Joseph Johnson (Китай), Caroline Dinenage (Велика Британія), Amy Watson (США) та інші. Аналітичні матеріали цих науковців було використано під час підготовки відповідних звітів дослідницької компанії Statista [1].

Мета статті — узагальнити основні показники й тенденції розвитку індустрії книговидавання у провідних країнах світу впродовж 2020—2021 рр. з метою підготовки даних для порівняння стану та перспектив розвитку галузі в умовах пандемії COVID-19 і викликів цифрової епохи в майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження тенденцій розвитку книговидавання й розповсюдження книг у світі є актуальним з кількох причин.

По-перше, це аналіз сучасних напрямів розвитку світової книжкової галузі, насамперед в умовах пандемії COVID-19. По друге, потреба узагальнення й упровадження у вітчизняну практику досвіду книговидавання та книгорозповсюдження провідних країн світу, а також успішних прикладів державної підтримки книговидавання й читання книг. І по-третє, потреба проведення порівняльного аналізу специфіки видання паперових і електронних книг, що дасть змогу з'ясувати рівень їх конкурентоспроможності.

За даними аналітиків, опублікованими в американських та західноєвропейських ЗМІ, очікується, що світовий ринок книговидавання збільшиться з 87,92 млрд дол. у 2020 р. до 92,68 млрд дол. у 2021 р. за сукупного річного темпу зростання 5,4%. Позитивна динаміка є результатом того, що компанії оптимізують діяльність та відновлюються від наслідків COVID-19. Обмежувальні заходи, що передбачали соціальне дистанціювання, віддалену роботу та припинення комерційної діяльності, спричинили численні проблеми. Проте експерти наголошують, що ринок сягне 104,21 млрд дол. у 2025 р. за сукупного щорічного темпу зростання 3% [1].

Спалах COVID-19 став відчутним стримувальним чинником розвитку книговидавання 2020 р., оскільки бізнес зазнав істотних збитків через карантинні заходи, запроваджені урядами світу. Однак на медіарин-

ки це не вплинуло, радше навпаки — вони отримали певний зиск, позаяк транслювали контент дистанційно за допомогою мережевих каналів. Фахівці запевняють, що книговидавничий ринок відновиться протягом 2021—2022 рр., оскільки карантинні заходи під час пандемії й вимушене обмеження діяльності не пов'язані з постійними чи фундаментальними проблемами видавничої галузі або кризами світової економіки.

У першому півріччі 2021 р. Азійсько-Тихоокеанський регіон став лідером на світовому ринку книговидавань, охопивши 34%; Північна Америка — другий за величиною регіон, на який теж припадає 34%; Африка традиційно залишається найменшим сегментом [2].

На ринках США та Європи стрімко зростають продажі електронних книг. Зокрема, у Сполучених Штатах та Великій Британії на цифрові видавання припадає більша частка доходу, ніж на друковані. За даними PwC, загальний дохід книговидавців у світовому масштабі зростає на 1,7%. Попри те, що показники видавання паперової літератури продовжують зменшуватися (-2,8%), негативну динаміку певною мірою компенсуватиме зростання обсягів випуску електронних книг, що, за прогнозами, до 2022 р. підвищаться на 11,7%. Очікується, що сплеск споживчого інтересу до цифрових версій істотно вплине на зростання ринку впродовж поточного року.

Експерти оцінювали світовий ринок електронних книг у 18,13 млрд дол. 2020 р. і очікують, що він сягне 23,12 млрд дол. 2026 р., демонструючи щорічне зростання на 4,9% [1—2].

Розвиток і вдосконалення пристроїв для читання є головним чинником, що рухає світовий ринок літератури у цифровому форматі. Зростання популярності смартфонів і багатомовних функцій електронних книг є перевагою, що, як очікується, стимулюватиме попит на ці видавання.

Легкий доступ до широкого спектра електронних бібліотек за допомогою додатків чи онлайн-сервісів стає недорогою альтернативою традиційному способу придбання літератури. Такі послуги, як електронне кредитування, також сприяють зростанню популярності цифрових видавань у світі.

Видавництва дедалі частіше отримують замовлення на електронні книги. Наприклад, компанія Hachette Livre тільки за 2020 р. збільшила дохід на 5,2 млн євро від продажу літератури в такому форматі. Окрім того, уряди світу проводять кампанії із захисту довкілля, особливо зі збереження дерев, щоб обмежити використання паперу.

Під час пандемії бібліотеки скасували більшість послуг, аби запобігти поширенню COVID-19, проте багато установ і досі пропонують електронні матеріали для читання. До того ж завдяки зниженню вартості е-книг бібліотекарі зможуть купувати більше примірників, що сприятиме розвитку ринку.

Очікується, що зростання кількості портативних пристроїв для читання та їх постійна модернізація, зокрема смартфонів і планшетів, стане основним чинником пожвавлення світового ринку електронних видавань. Наприклад, слідом за Apple Inc. Kobo Inc. додала до своїх пристроїв опцію "нічний режим", що

дає очам змогу відпочивати. Отже, популярність планшетів та цифрових зчитувачів дедалі зростатиме.

За даними досліджень аналітиків, 2021 р. на ринку електронних видавань домінує Північна Америка. Електронні книги давно увійшли в побут американців, які завжди прагнули споживацького комфорту, швидкості й зручності. Зважаючи на потреби сучасних користувачів, видавці оперативно реагують на коливання попиту, появу нових пристроїв для читання, постійно переглядають та розширюють каталоги електронних видавань.

Традиційним подарунком на Різдво американці вважають книгу, тому частіше стали дарувати пристрої для читання. Так, під час загальних свят різко зростає попит на планшетні комп'ютери та букридери, як, наприклад, Kindles.

Окрім того, аналітики прогнозують, що зростання попиту на цифрові комікси стимулюватиме розвиток ринку в регіоні, а тому такі видавці, як DC Entertainment та Marvel, розширюють портфоліо електронних книг, щоб слідувати цій тенденції.

Наприкінці 2019 р. Американська бібліотечна асоціація (ALA) та Асоціація публічних бібліотек (PLA) оголосили громадську кампанію у відповідь на спробу обмежити доступ бібліотек до електронних книг. Під час конференції Digital Book World 2019 р. ALA розмістила для громадськості онлайн-петицію на eBooksForAll.org, закликаючи видавництво Macmillan скасувати запропоноване ембарго на електронні книги, які продають бібліотекам. Керівництво компанії вважало, що одним примірником зможе користуватися необмежена кількість читачів, створюючи електронні копії, а отже планувало підвищити ціну книги для бібліотек у'пятеро, проте з початком пандемії ембарго було скасовано.

Глобальний ринок електронних книг дуже фрагментований, на ньому багато незалежних авторів і видавців, але головна частка належить потужним гравцям на кшталт Amazon KDP та iBooks від Apple. Щоб охопити більший сегмент ринку, ключові учасники застосовують такі стратегії, як спільні підприємства й партнерські відносини з малими та регіональними видавництвами. Аналітики наводять такий приклад: у червні 2020 р. Amazon запропонував два безоплатних місяці передплати Kindle Unlimited (це послуга, в межах якої компанія пропонує передплату на понад мільйон книг, певні аудіокниги, а також окремі журнали, як-от Time та National Geographic).

Індійська організація Katha, що видає літературу для дітей від 1988 р. і співпрацює з Kindle, надала вільний доступ до 15 книг на цифровій платформі. Дитячі книги Katha допомагають вивчати подібності та відмінності, що є у світі.

Американська компанія Smashwords запустила Smashwords Presales — новий сервіс передпродажу електронних книг, що дає змогу читачам ознайомитися з виданням і придбати його ще до дати офіційного виходу [3].

Аналітики зауважують, що головними гравцями на ринку художньої літератури залишилися Penguin

Random House, Hachette Livre Group, HarperCollins Publishers, Macmillan Publishers, Simon & Schuster, Turner Publishing, Chronicle Books і Coffee House Press.

Закордонні ЗМІ повідомляють, що обсяг світового ринку художньої літератури знизиться з 12,22 млрд дол. 2020 р. до 12,21 млрд дол. 2021 р. за сукупного річного темпу зростання 0,1%. Ці показники зумовлено сплеском популярності інтернету під час карантину. Експерти очікують падіння ринку до 10,83 млрд дол. 2025 р., що становитиме 3% [1].

Зміна читацьких звичок, як вважають фахівці, стримуватиме зростання випуску художньої літератури. Зокрема, переваги інших засобів дозвілля — відео, ігор і телебачення — спричинили зменшення кількості читачів книг та часу на читання й, відповідно, збільшення часу, який користувачі витрачають на ці форми відпочинку.

Використання сучасних технологій і розроблення нових продуктів є ключовою тенденцією на книговидавничому ринку. Видавці та письменники постійно зосереджують увагу на впровадженні інновацій для збільшення обсягів продажу, модернізації й спрощення літературної та видавничої діяльності. Як приклад, у січні 2020 р. було випущено програмне забезпечення для аналізу літературних творів за допомогою штучного інтелекту, що дає авторам змогу вдосконалити книгу, перш ніж передати її для професійного редагування. Завдяки програмному забезпеченню також можна визначити потенціал твору й спрогнозувати рівень його популярності серед читачів.

Для збільшення продажів автори випускають подкасти — серію розмов, аудіоепізодів певної книги, як, наприклад, "Книжковий клуб Опри", про запуск якого у вересні 2020 р. оголосили Apple Books та американська телеведуча Опра Вінфрі. Це серіал із восьми серій, під час яких зірка рекламує улюблені книжки [4].

Як зазначають аналітики, під час пандемії найбільший попит мали видання для дітей та юнацтва. У першій половині 2021 р. головними гравцями у цьому сегменті були книжкова група Hachette, видавнича група Holtzbrinck, видавництва Phoenix, Bonnier, China Publishing Group, De Agostini Editore, HarperCollins Publishers, Informa, Kadokawa Publishing та Kodansha.

Очікується, що світовий ринок книг для дітей та молоді зросте з 16,88 млрд дол. 2020 р. до 18,2 млрд дол. 2021 р. за сукупного річного темпу збільшення 7,8%. За прогнозами аналітиків, ринок сягне 21,95 млрд дол. у 2025 р. за сумарних щорічних темпів зростання 4,8% [1].

Видання для дітей стають дедалі персоналізованішими, зокрема в них можна вставляти імена. Прикладом слугує видавництво Wonderbly, що публікує персоналізовану історію й надає кожному маленькому читачеві можливість увявити, як він особисто робить надзвичайні речі. Видавництво також випускає літературу для кожної вікової групи. Bookuboo — ще одна компанія, що видає персоналізовані видання для дітей [5].

Серйозною проблемою на ринку книг є поширення піратства. За даними опитування авторів, проведеного 2018 р., їхній середній дохід знизився з 8000 дол. до 6080 дол. 2014 р., тоді як 2009 р. сягав 10 500 дол.

За результатами опитування Nielsen, замовленого компанією Digimarc, що надає послуги із захисту авторських прав і торгових марок, видавці книг втрачають 315 млн дол. на рік через піратське книговидання [6; 10].

Головними гравцями на ринку нехудожньої книги дослідники вважають HarperCollins, Bloomsbury, Scholastic, Pearson, McGraw Hill Publications, Penguin Random House, Hachette Livre, Thomas Reuters і Elsevier. Експерти прогнозують, що світовий ринок нехудожньої книги збільшиться з 24,27 млрд дол. 2020 р. до 26,81 млрд дол. 2021 р. за загального річного рівня зростання 10,5% і сягне позначки у 35,65 млрд дол. 2025 р. за сукупних щорічних темпів зростання 7,4% [1].

Нині ЗМІ присвячують чимало матеріалів реклами та популяризації друку на вимогу (POD). Ця модель набуває популярності серед книговидавців, оскільки дає змогу контролювати витрати на друк та зберігання. POD передбачає випуск книги лише після того, як замовлення підтверджено. Через високі витрати на книгодрукування автори та видавці вважають за краще зберігати результати своєї праці в цифровому форматі. Основні постачальники послуг друку книг на вимогу: Blurb, Create Space, Lightning Source та Lulu. Amazon також прагне повністю інтегрувати технологію POD і обіцяє надрукувати книгу впродовж двох годин після замовлення. Така модель найприйнятніша для авторів самвидаву.

Друк на вимогу розширює можливості провідних постачальників, які працюють на ринку, оскільки дає змогу видавати книги, що мають попит та чітко відповідають купівельним потребам. POD має низку переваг і допомагає: уникнути ризикованих інвестицій у великі накладки; з'ясувати попит на книгу; заощадити інвестиції, призначені для друку, адже їх доцільно спрямувати на інші важливі компоненти, як-от дизайн обкладинки чи редагування. Сучасні видавці прагнуть використовувати екологічні технології та інноваційні рішення для захисту нашої планети, і друк на вимогу є одним з найефективніших засобів досягнення цієї мети [7].

Аналітики вважають, що збільшення кількості джерел розваг в інтернеті суттєво гальмуватиме темпи зростання книжкового ринку. Сьогодні автори конкурують не лише з радіо та телебаченням, а й з новітніми потоковими сервісами на кшталт Netflix, Disney, Hulu та Amazon Prime. Згідно зі статистикою, 2020 р. використання всесвітньої мережі через COVID-19 зросло у різних країнах від 50 до 70%, що негативно вплинуло на динаміку книжкового ринку й спричинило жорстку конкуренцію.

Упровадження платформ онлайн-продажів, на думку фахівців, стимулюватиме розвиток видавничої галузі. З розширенням доступу до онлайн-послуг щороку збільшуватиметься й кількість покупців цифрових технологій. Мережеві платформи мають значний прибуток завдяки віртуальній торгівлі й водночас витрачають невеликі кошти на інтернет-підтримку та операційні дії. Від початку пандемії книжкові крамниці стали інвестувати більше грошей у канали онлайн-продажів. Інтернет-книгарні навіть створили спеціальні розділи літератури про здоров'я

та епідемію, яку пропонують для продажу із загальною знижкою від 20 до 30%. Обсяги реалізації мережових книгарень значно перевищують показники традиційних книжкових крамниць [8; 9].

Висновки. Видавнича справа постійно розвивається та змінюється, й ці перетворення іноді можуть бути доволі непередбачуваними. Пандемія суттєво вплинула на світову індустрію книги, як, власне, й на всі сфери суспільно-політичного, соціально-економічного життя провідних країн світу. Два останніх роки, під час яких у світі вирує COVID-19, не дають можливості в повному обсязі з'ясувати закономірності й тенденції розвитку світового книговидавництва та книгорозповсюдження. Водночас зміни, що відбулися під час пандемії, стали доволі показовими та надають змогу визначити характерні особливості розвитку книговидавничої сфери.

Провідною тенденцією, на якій сьогодні зосереджують увагу аналітики книговидавничої справи, є зростання світового ринку електронних книг і спад ринку друкованих. Щорічне збільшення обсягів глобального ринку цифрових видань оцінюють у 4,9%. Головним чинником, що сприяє його розвитку, є розроблення й вдосконалення пристроїв для читання, а також форм і способів трансляції та опрацювання інформації. Ринок електронних книг доволі фрагментований, на ньому багато незалежних авторів і видавців, але домінують лише потужні гравці. Щоб охопити більший сегмент, вони застосовують такі стратегії, як спільні підприємства та партнерські відносини з малими й регіональними видавництвами.

Тенденцією сучасного книговидавничого ринку є впровадження новітніх технологічних розробок і

продуктів. Інновації мають сприяти збільшенню обсягів реалізації та спрощенню літературної й видавничої діяльності. Програми аналізу літературних творів за допомогою штучного інтелекту допомагають авторам удосконалити книгу, перш ніж передати її для професійного редагування.

Наступна тенденція світового книгодрукування, що нині впевнено торує шлях у бізнесі, — друк на вимогу. Ця модель набуває дедалі більшої популярності поміж книговидавців, оскільки дає змогу контролювати витрати на друк і зберігання літератури. Друк на вимогу як одне з інноваційних рішень допомагає швидко реагувати на попит, запобігати ризикованим інвестиціям чи заощаджувати їх, контролювати ситуацію на ринку.

Сьогодні виразні й інші особливості та закономірності, що з часом можуть стати тенденціями розвитку індустрії книги в провідних країнах світу. Це, зокрема, збільшення кількості цифрових бібліотек, нарощення темпів випуску художньої та дитячої літератури, поширення піратства тощо.

Переваги інших засобів дозвілля, як-от відео, ігри та телебачення, позначилися на скороченні кількості читачів книг та часу на читання й, пропорційно, — на збільшенні часу, що його користувачі витрачають на ці форми відпочинку.

Значно пожвавився продаж класики, що свідчить про ностальгію читачів за якісними та цікавими книгами. Ця тенденція здатна суттєво вплинути на подальший розвиток видавничої галузі. Друк може повернути втрачені під час пандемії позиції, як запевняють фахівці, у другій половині нинішнього десятиліття.

Список використаних джерел

1. *Statista*. — Mode of access: <https://www.statista.com/statistics/411305/book-production-new-publications-in-germany/#:~:text=In%202019%2C%20roughly%2070.4%20thousand,German%20Publishers%20and%20Booksellers%20Association>. — Title from the screen.
2. *Review of the global book publisher market 2020—30: Impact of COVID-19 and recovery* DUBLIN, May 27, 2020 // PRNewswire. — Mode of access: <https://www.researchandmarkets.com>. — Title from the screen.
3. *Publishers Association*. — Mode of access: <https://www.publishers.org.uk/publications>. — Title from the screen.
4. *Worldometers*. — Mode of access: <https://www.worldometers.info/books/>. — Title from the screen.
5. *Open book*. — Mode of access: <https://www.openbookpublishers.com/>. — Title from the screen.
6. *Deutscher Verband der Verlage und Buchhändler*. — Mode of access: <https://www.boersenverein.de/boersenverein/>. — Title from the screen.
7. *Börsenverein des Deutschen Buchhandels*. — Mode of access: <https://www.boersenverein.de/>. — Title from the screen.
8. *Opowiesc*. — Mode of access: <https://zupelnieinnaopowiesc.com/2020/07/27/ponad-36-tys-ksiazek-wydanych-w-2019-roku-raport-biblioteki-narodowej/#:~:text=To%20wi%C4%99cej%2C%20ni%C5%BC%20rok%20wz%C5%9Bniej,informacji%20opublikowanych%20przez%20Bibliotek%C4%99%20Narodow%C4%85.&text=W%202019%20roku%20Biblioteka%20Narodowa,2017%20roku%2036%20260%20tytu%C5%82%C3%B3w>. — Title from the screen.
9. *Publish news*. — Mode of access: <https://www.publishnews.es/materias/2020/06/12/el-725-de-los-libros-publicados-en-2019-se-hizo-en-papel>. — Title from the screen.
10. *Publishers weekly*. — Mode of access: <https://www.publishersweekly.com/pw/home/index.html>. — Title from the screen.

Mykhaylo Onyshchuk, Larysa Tatarinova Some world's trends of book printing and book distribution in the context of the COVID-19 pandemic

The article analyzes the general trends of the book industry in the leading countries of the world in the context of the COVID-19 pandemic, highlights some features and patterns of book publishing in modern conditions. The influence of social distancing on the decrease in the publication of printed books and the growth of e-book sales is shown. Some aspects of the world market of electronic books, change of forms and ways of work of libraries in delivery of the book to the reader are considered.

It is found out which players occupy a dominant share of the global e-book market, what strategies they use to increase sales, reach and deepen their literary and publishing activities. It is shown which books are most in demand during the pandemic, what are the advantages of the POD model.

The COVID-19 pandemic has made significant adjustments to the publishing industry. The spread of sources of entertainment on the Internet, the emergence of new services such as Netflix, Disney, Hulu, Amazon Prime and others hinders the further development of the book market. At the same time, the article emphasizes that the introduction of an online sales platform will stimulate not only the market of electronic and audiobooks, but also printed products. Due to COVID-19, the use of the Internet in 2020 increased in different countries from 50 to 70%.

Keywords: publishing industry; publishing houses; printed book; e-book; audiobook; the COVID-19 pandemic; book market; fiction; social distancing; printing on demand; online sales; online platforms

Надійшла до редакції 20 вересня 2021 року

УДК 655.4/.5:658.8]"2020"(430)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.9(302).10-16

Микола Сенченко,

директор Книжкової палати України, професор,

e-mail: director@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-5185>

Аналіз ситуації у книговидаванні та ціноутворенні: досвід Німеччини

Якщо процесом купівлі-продажу керує законодавство, найперше, що купується та продається, — це самі законодавці.

**Патрік О'Рурк,
американський письменник**

Сьогодні, в період пандемії, книжкова галузь, як ніколи, потребує моніторингу економічного та фінансового стану, актуальної аналітичної інформації, вивчення стратегій розвитку провідних гравців ринку, антикризових заходів й оцінювання їх ефективності. На прикладі Німеччини у статті доведено, що навіть в умовах пандемії видавництва змогли зберегти свій потенціал, успішно друкувати й реалізовувати книги.

Ключові слова: пандемія; статистика друку; книгодрукування; онлайн-продаж; офлайн-продаж; книгорозповсюдження; читання книг; електронні книги; фіксована ціна

Постановка проблеми. За 30-річну новітню історію України як суверенної держави були періоди, коли здавалося, що керівники високих державних інституцій, головна функція яких — розбудова нашої країни, навпаки, робили все, аби знищити разом з українською книгою й історичну пам'ять народу, перетворивши його на зграю космополітів без власної культури та духовності...

Найкращою ілюстрацією до того, що впродовж цих років діється в Україні, є висловлювання одного з персонажів роману М. Кундери "Книга сміху та забуття": **"Перший крок до знищення народу — це стирання пам'яті. Треба знищити його книги, його культуру, його історію. Потім попросити когонебудь написати нові книги, сфабрикувати нову культуру, винайти нову історію. Незабаром народ почне забувати, хто він і ким він був"** [1].

Чи часом не такі процеси відбуваються в нашій країні?

Статистика друку за минулі 30 років наочно свідчить про стагнацію національної видавничої справи та неспроможність, а здебільшого — небажання влади розробляти й реалізовувати стратегічний комплекс заходів і дій, що забезпечать швидке та динамічне зростання випуску вітчизняної книги, її панування, а не сирітство на власних теренах.

Як впоратися з викликами, що постали перед книжковим ринком у період пандемії, та з пов'язаними з нею обмеженнями й заборонами? Яких стратегій

дотримуються видавці та ритейлери? Які теми й напрями сьогодні є найпопулярнішими? Чи здатна книга протистояти потоку суперечливої мережевої інформації? Які переваги друкованого видання?

Про досвід Німеччини розповіла незалежна експертка й викладачка К. Хербер-Шлапп у межах роботи Четвертої видавничої школи Франкфуртського книжкового ярмарку й Музею сучасного мистецтва "Гараж".

Довідка. Карін Хербер-Шлапп вивчала германістику, історію і політологію у Франкфурті-на-Майні. Від 1990 до 2018 р. — редактор видавництва "С. Фішер", відповідала за формування видавничого портфеля у сфері науково-популярної літератури "Фішер Ташенбух", а також імпринтів "Крюгер" і "Шерц". Нині — незалежний редактор і консультант, співпрацює з авторами, видавництвами й агентствами. Від 2007 р. — викладач, референт Вищої медійної школи Штутгарту, Академії німецьких ЗМІ в Мюнхені, Школи підвищення кваліфікації для книговидавців і книгопродавців "Медіакампус Франкфурт", Франкфуртського книжкового ярмарку. Від 2012 р. — позаштатний викладач Берлінського університету імені Штайнбайса, веде курси виробничого та програмного менеджменту у видавничому бізнесі [2].

Виклад основного матеріалу дослідження

Ринок у цифрах

За оцінкою К. Хербер-Шлапп, обсяг книжкового ринку Німеччини становить 9,3 млрд євро. Упродовж 10 років він неухильно скорочувався, хоча двома останніми роками спостерігаємо незначне зростання: 2018 р. — 9,134 млрд євро, 2019 р. — 9,291 млрд. Загалом ситуація стабільна, й рік від року відрізняється несуттєво.

Безумовно, німецькі видавці стикаються з тими самими проблемами, що й колеги в інших країнах: читачів стає менше, накладі скорочуються. Останніми десятиліттями вибухового зростання не було, хоча економіка Німеччини розвивається доволі високими темпами.

Майже половину видань у країні реалізують через книгарні, але їх частка постійно знижується. Інтернет-канал охоплює 20% (1,85 млрд євро), водночас близько 1,3 млрд припадає на одного продавця — Amazon. Безпосередньо покупцям видавництва реалізують 21,2% продукції. Йдеться передусім про два сегменти: спеціалізованої, наукової літератури (тексти законів, кодекси тощо) і шкільні підручники. У дистрибуції навчальної літератури книгарні участі не беруть. Ще 9,7% охоплюють непрофільні торговельні точки (крамниці канцтоварів, побутової хімії, іноді навіть будівельних матеріалів чи автозаправки), де книжкові стенди розміщено серед інших товарів. У великих роздрібних продуктових мережах книги також наявні, але в незначному обсязі й здебільшого зі списку бестселерів. Загалом 60% видань потрапляють до читачів через торговельні точки.

Криза у квадраті

Як зауважила К. Хербер-Шлапп, вплив пандемії можна поділити на два етапи. На початку березня 2020 р. було вжито перших обмежувальних заходів щодо публічних міжнародних проєктів. Наприклад, проведення Лейпцизького книжкового ярмарку скасували за два дні до початку, заборони торкнулися Лондонського книжкового ярмарку, Болонського ярмарку дитячої книги тощо. Звісно, обмеження поширили й на національні заходи, зокрема не відбувся Літературний тиждень у Кельні — найбільша для німецького книжкового світу подія, в якій беруть участь сотні авторів, репрезентують тисячі книг.

Наприкінці березня 2020 р. зачинилися всі книгарні, музеї, галереї та бібліотеки, школи й університети перейшли на дистанційне навчання. Продовжували працювати крамниці харчових продуктів і побутової хімії та автозаправки, й лише в них упродовж чотирьох тижнів можна було придбати друковану книгу. Через місяць локдауну першими відчинили двері невеликі книгарні, що мали дотримуватися жорстких протиепідемічних заходів і суворо обмежувати кількість відвідувачів.

У цій ситуації важливо зрозуміти, яким є обсяг новинок, котрі щорічно видають у Німеччині: 2019 р. їх вийшло майже 70 тис. Безперечно, до цієї категорії входять і підручники, і наукова література, але передусім це книги масового попиту. У країні вже давно говорять про кризу надвиробництва, за якої багато видань не окупаються й лише завдають збитків, адже часом їх продають за ціною, нижчою за собівартість. А коли постали проблеми з реалізацією, криза лише загострилася.

Видавничі стратегії

Біржовий союз німецької книжкової торгівлі ініціював опитування, в якому взяли участь 223 видавництва з різних сегментів ринку. У підсумку з'ясувалося, що найпоширеніший антикризовий захід, до

якого вони вдалися, — перенесення випуску видання на рік і більше. Окремі видавництва змушені були відмовитися від низки проєктів. При цьому ситуація неоднозначна: випуск книги у світ зазвичай супроводжує договір, в якому зазначено, що видавництва переймають на себе певні зобов'язання перед авторами. Перенесення термінів і для них виявилось серйозною проблемою, оскільки чимало письменників не мають інших заробітків, окрім гонорарів.

На тлі обмежень суттєво ускладнилася реалізація надрукованих книг, тому окремі видавці зосередили увагу на електронних форматах і спочатку випускали їх, а відтак друкували наклад. Окремі проєкти взагалі не побачили світ на традиційних носіях.

Ритейл-креатив

Книгарні відреагували на ситуацію гнучкіше. Зрозуміло, під час пандемії майже весь бізнес змістився в сегмент онлайн-продажу. Слід зазначити, що незадовго до локдауну обсяги реалізації зросли, адже в очікуванні самоізоляції читачі запасалися літературою. На початку березня зростання обсягів продажу книг для дітей навіть перевершило попередні показники.

Безумовно, великі торговельні мережі мають власні інтернет-майданчики чи маркетплейси, однак частка онлайн-продажів зазвичай незначна. На початку кризи книговидавці побоювалися, що Amazon консолідує на своїх ресурсах усю інтернет-торгівлю й стане єдиним, хто отримає зиск в умовах обмежень. Проте на практиці вийшло навпаки: на німецькому ринку в період локдауну Amazon зробив ставку на товари повсякденного попиту й електроніку, тоді як книги опинилися на периферії, а терміни виконання замовлень суттєво зросли. Німецькі читачі до цього не звикли, оскільки місцева книжкова торгівля чітко орієнтована на клієнтів. Книгарні, особливо незалежні, скористалися ситуацією й запропонували кілька цікавих форматів.

Попри те, що торговельні підприємства не працювали, діяла система замовлень. Клієнти мали змогу замовити книгу телефоном, через інтернет, а продавці оперативно доставляли видання, в окремих випадках — навіть на велосипедах. В одному з відділень банку "Шпаркассе" поставили спеціальні поштомати, де можна було отримати замовлену літературу.

На жаль, ці заходи не стримали падіння ринку, рівень якого в березні—квітні сягнув 50% у порівнянні з аналогічним періодом 2019 р. Частково втрати вдалося компенсувати після скасування обмежувальних заходів. Водночас креативні способи взаємодії з покупцями значно поліпшили імідж книжкової торгівлі й довели, що традиційні книгарні не зникли та можуть ефективно працювати.

На початку літа 2020 р. ринок повернувся до звичних показників. У жовтні темпи зростання відставали від середньорічних на 4,2%. Окрім того, опитування свідчить, що з'явилися нові читачі, а частка електронних книг із березня зросла від 5 до 6,5%.

Жанри в мінусі

Зауважимо, що динаміка ринку за жанровим розподілом суттєво відрізнялася. Наприклад, у сегменті

спеціалізованої літератури (книги для освіти та розвитку) кон'юнктура змінилася майже повністю. Не проводилися конгреси, виставки, форуми, ділові заходи, що надзвичайно важливо для успішної реалізації друкованих видань цієї тематики. Певні прогалини вдалося компенсувати завдяки випуску електронних книг, але суттєву частку продукції таких видавництв становлять спеціалізовані наукові журнали, що виходять переважно на папері. Ринок обвалився, і люди не цікавилися такими публікаціями. Крім того, багато видавців пропонували очні навчальні програми, курси підвищення кваліфікації, і обмежувальні заходи значно вплинули й на цей формат бізнесу. Особливо відчутними були проблеми у видавців, які забарилися з цифровізацією й намагалися надолужити прогалину безпосередньо під час кризи. Змінилася модель випуску та продажу наукових журналів, що тепер здебільшого виходять у форматі електронних публікацій, а семінари перейшли в онлайн.

Основним аутсайдером стала література для мандрівників: путівники, книги з історії та культури зарубіжних країн, карти, глобуси, атласи для автомобілістів. Обмеження на поїздки призвели до різкого скорочення обсягів продажу в сегменті: на 25,6% упродовж 2020 р. Змінилася географія подорожей: люди знову відкривали для себе власну країну, тому сплеск попиту на путівники Німеччиною певною мірою пом'якшив наслідки від падіння ринку. Ще один цікавий тренд: стали краще продаватися книги про чужі подорожі. Найупевненіше себе почував напрям навчальної літератури для школярів, що має два основні канали продажів: через навчальні заклади та безпосередньо кінцевим користувачам (тобто батькам учнів). Підручники є обов'язковими для придбання, і частку цього сегмента 2019 р. оцінювали в 10,7% ринку. Зниження відчули лише ті напрями, де у виборі більше свободи: література для підвищення кваліфікації, книги із саморозвитку тощо.

Успіхи non-fiction: від COVID до штучного інтелекту

Набагато цікавішою виявилася ситуація в сегменті літератури non-fiction, частка якої на ринку сягає 11%. У Німеччині цей напрям активно розвивається вже два роки, попит на такі видання постійно зростає. Найпопулярніші теми — політика, економіка, життя суспільства: міграція, зниження прибутків населення, зміна клімату, штучний інтелект. У 2020 р. було видано чимало книг з епідеміології та вірусології для масового читача.

Книгу "Корона — помилкова тривога"? написали два лікарі. Це найуспішніший non-fiction-проект сезону. Випущене в червні видання до жовтня реалізували накладом понад 210 тис. пр. Книгу юриста А. Клюге та науковця Ф. фон Шіраха "І все одно. Як пандемія впливає на наш громадський устрій" продано накладом понад 130 тис. пр. Стало очевидно, що в умовах турбулентних подій популярною є література, що допомагає створити відчуття порядку, особливо на тлі панічних настроїв і думок в інтернеті та на телебаченні. Книги, написані науковцями, дають змогу струк-

турувати світ. Наприклад, праця економіста М. Гепель так і називається — "Придумаймо світ наново", й від лютого 2020 р. продано понад 120 тис. її примірників. Ще один яскравий приклад — книга Р. Прехта "Штучний розум і сенс життя: від червня 2020 р. читачі придбали понад 110 тис. пр.

На тлі пандемії зріс інтерес до раніше не надто популярних професій, зокрема медичних. Навіть виник новий термін — "системні релевантні професії". Книгу Ф. Белер "Я медсестра. Чому я люблю свою роботу" від серпня 2020 р. придбали понад 40 тис. покупців.

Доволі популярною є тема клімату, зокрема відомий науковець у цій галузі С. Плегер написав книгу "Одягайтеся тепліше, буде жарко", й від травня 2020 р. продано понад 70 тис. пр.

Щодо різноманітних довідників і порадників, то під час кризи попит на таку літературу також зріс. У 2019 р. цей сегмент охоплював 14,2% ринку. Популярність мали всі видання, що допомагали впоратися з нудьгою в період ізоляції. Основні теми — природа, їжа та напої, будинок і хобі. Водночас читачі мало цікавилися рекомендаціями стосовно коронавірусу, оскільки ця тематика й так заповнювала весь інформаційний простір, тому спроби об'єднати поради у формат книги успіху не мали.

Урочистість ескапізму

Безумовний лідер на тлі кризи — література для дітей, на яку 2019 р. припадало 17,2% ринку. Зростання продажів розпочалося ще до локдауну й згодом продовжилось. Дві книги, що стали найуспішнішими, — "Упертий ніразуверог" М. Клінга й А. Хені (від жовтня 2019 р. продано 460 тис. пр.) і "Може бути" (210 тис. пр. починаючи від вересня 2019-го).

Традиційно найбільша частка обсягів реалізації припадає на художню літературу. У 2019 р. цей сегмент охоплював 30,9% ринку. У вересні 2020-го лідирувала белетристика. Багато видавців, як зазначалося, відклали випуск книг невідомих авторів до наступного року. Якщо оцінити поточні списки бестселерів, то серед них чимало дебютних творів, як от "Розсіяне світло" Д. Оде (від серпня 2020 р. продано 10 тис. пр.) і "Омама" Л. Екхарт (за той самий період продано 40 тис. пр.).

На обсяги продажу художньої літератури суттєво вплинув ескапізм — бажання втекти у вигаданий світ. Чимало читачів звернулися до класики, а певні твори навіть складно було знайти у крамницях, наприклад, "Чуму" А. Камю, що потрапила у список бестселерів, посівши топові позиції.

Найпопулярніша книга в незалежних магазинах — міжнародний бестселер "Там, де раки співають" Д. Оуенс, котрий від липня 2019 р. продано накладом 430 тис. пр. А показники продажу детектива Ф. Клюпфеля й М. Кобра "Смерть у хмарі іскор" від вересня 2020 р. сягнули позначки у понад 80 тис. пр.

Мають попит і закордонні бестселери. Книгу К. Фоллета "Ранок нового часу" від вересня 2020 р. продано накладом більш як 75 тис. пр. за ціною 36 євро, що є доволі високою для художньої літератури.

Фіксована ціна на книги: досвід Німеччини

У Німеччині діє система фіксованих цін, закріплена в законі про обмеження конкуренції. Зокрема, параграф 16 надає видавцям можливість (але це не обов'язок) встановлювати ціни, а згідно з параграфом 17, антимонопольні органи забезпечують контроль дії системи встановлених цін і забороняють її, якщо закон порушено. Параграф 34 регулює ситуацію, коли, навіть за наявності угоди між видавцем і книгорозповсюджувачем, об'єднаним в єдину організацію, вони в кожному окремому випадку укладають письмовий договір щодо постачання партії книг, в якому зазначено, що видання продають за фіксованими цінами.

Що передбачає таке ціноутворення, які діють приписи, чи є винятки з правил і яке значення це має для німецького книжкового ринку?

Загальний стан цінового регулювання

Система фіксованої ціни в Німеччині з'явилася 1888 р., коли видавництва й розповсюджувачі друкованої продукції домовилися про нову ринкову політику й зобов'язані були дотримуватися цінового регулювання. Ця модель пережила війну, і навіть 1958 р. у законі про обмеження конкуренції було регламентовано винятки для книг. У 1975 р. систему було поширено на Західну Німеччину, а після об'єднання країни 1990-го — й на східні німецькі землі. У 2002 р. було ухвалено закон про регулювання цін на книжкову продукцію.

У чому ж переваги фіксованої ціни? На думку К. Хербер-Шлапп, передусім вона дає змогу зберегти широкий асортимент і підтримати книжкову торгівлю. Видавництва зазвичай заробляють на бестселерах і завдяки прибутку можуть інвестувати у книги дебютантів чи цікаві видання, які не мають широкого попиту. Крім того, фіксовані ціни не дозволяють іншим ритейлерам: супермаркетам, торговельним центрам — демпінгувати, а отже конкурувати з книгарнями.

Закон регламентує однакову ціну для всіх книг, що вийшли німецькою мовою чи в німецьких видавництвах. Термін "книга" в цьому разі розуміють ширше: це й картографічна продукція, схеми вулиць, глобуси, музичні ноти, комбіновані видання (книга чи ноти + диск). У 2016 р. дію закону поширили на електронні книги, хоча саме тоді було зроблено останню спробу відмовитися від такої системи.

У документі зазначено, що одну й ту саму книгу скрізь мають продавати за однаковою ціною. При цьому очевидно, що видання кишенькового формату коштуватиме дешевше, ніж книга в палітурці, але якщо однакові обкладинка, назва та зміст, то ціна буде одна й та сама, і визначає її видавництво. Книгарні заробляють не на маржі, а винятково завдяки знижкам від виробника. Порушення закону може призвести до суттєвих штрафів і покарань.

Слід зазначити, що фіксована ціна діє 18 місяців від дати виходу видання на ринок, і зазвичай цей термін регламентують у договорі між видавництвом і автором. Коли обов'язкову ціну скасовують (чи встановлюють), громадськість неодмінно інформують. Для окремих видів видань 18 місяців — доволі значний термін,

однак є книги, що застарівають швидше, зокрема щорічники, щоденники, календарі. Ціни на ці видання можуть знижувати раніше, аби розпродати наклад.

Кожне видавництво зобов'язано визначити кінцеву ціну з ПДВ для всього асортименту. Є великий каталог доступної до замовлення літератури, що містить інформацію про всі видання, які виходять у Німеччині, з вказівкою ціни. Зрозуміло, що на книзі теж зазначають фіксовану ціну. На окремих виданнях друкують дві ціни: для німецького й австрійського ринків. Слід зазначити, що німецькомовний ринок об'єднує Німеччину, Австрію та Швейцарію, проте в Німеччині й Австрії різні ставки ПДВ: у Німеччині — 7%, в Австрії — 10%, а у Швейцарії 10 років тому регулювання цін на книги було скасовано.

Є зауваження для імпортерів: видавництво може рекомендувати ціну для продажу в Німеччині, але за браком таких відомостей торговельна точка має право визначити ціну самостійно, однак не нижче, ніж у країні випуску.

Знижки та особливі умови

Видавництва також мають право встановлювати ціни на серії — набори книг, які схожі за тематикою, але написані різними авторами. Серіальні видання можна купувати окремо, проте вони чудово підходять для колекціонування, і видавництва пропонують спеціальну ціну тим, хто придбає всю серію одразу, — зі знижкою 10%. Фактично читач купує передплату, а видавництво отримує гарантований дохід.

Для гуртових покупців діють спеціальні ціни, й знижка може сягати 20—25% від ціни у книгарні. Для наукових і дорогих видань передбачено ціну за передплатою. Знижка діє короткий термін до того, як книга надходить у продаж, і певний час після цього. Її розмір також обмежено — не більше ніж 25%. Це ціна попереднього продажу: люди заздалегідь замовляють книгу та беруть на себе зобов'язання купити її, тому у видавництва є гарантована маржа. Така схема дає змогу, зокрема, профінансувати друк першого накладу.

Передбачено й інші знижки, наприклад, для працівників книжкової галузі (колег, співробітників інших видавництв) чи для авторів, які можуть придбати видання для особистого використання за вигіднішою ціною. Однак перепродавати книги вони не мають права. Знижка для колег — майже 25—30% у порівнянні зі стандартною ціною, авторська може сягати 40%.

Наявна така практика, як купівля на виплат. Нерідко її використовують, якщо з друку виходить серія словників чи дорогі наукові видання, як-от у сфері юриспруденції. Покупці просять розтермінувати оплату такого накладу, й видавництва йдуть їм назустріч, але ціна видання у цьому разі є вищою.

Діє особлива умова для книжкових крамниць, що зачиняються й розпродують товарні запаси. Якщо видавництво не приймає книги назад, то їх протягом 30 днів можна реалізувати за зниженою ціною.

На території Німеччини функціонує єдина книгозбірня, що отримує книги безоплатно — Німецька національна бібліотека та дві її філії: у Франкфурті-

на-Майні й Лейпцизі. Згідно із законом про обов'язковий примірник видавництво зобов'язано передавати безоплатно по дві копії кожної книги. Решта бібліотек купують видання самостійно: або отримують гроші від спонсорів, або з бюджету, якщо установа муніципальна чи державна. Книгозбірням видавництва надають спеціальні знижки: згідно із законом, вони не можуть перевищувати 5% для муніципальних і 10% — для шкільних.

Варто зауважити про шкільні підручники. Учителі часто замовляють у видавництв пробні примірники підручників, аби зрозуміти їх зміст і відповідність програмі конкретного навчального закладу. Після тестування можна замовити книгу зі знижкою, але не безоплатно.

Навчальні заклади забезпечують шкільними підручниками на різних умовах, адже в Німеччині освіту регулюють не на федеральному рівні, а окремо в кожній із 16 земель, де чинні власні програми й норми держзакупівель. Частина підручників школа купує бюджетним коштом, решту батьки оплачують самостійно. Відповідно один і той самий підручник реалізують за двома цінами: батьки сплачують у книгарні фіксовану ціну, а школа — зі знижкою.

Очевидно, що книгу не можна продавати за сталою ціною протягом усього її життєвого циклу. Зокрема, фіксована ціна не поширюється на браковані примірники. Нерідко дефекти виникають на виробництві. Звісно, якщо не вистачає кількох сторінок, то книга не надійде у продаж, але якщо недоліки не заважають читанню (спотворені ілюстрації, примірник пом'ятий, надірваний тощо), видання потрапить у крамницю, що має право самостійно визначити ціну. При цьому дефект позначають спеціальним штемпелем на нижній частині обрізу. Часто перед входом у книгарню виставляють стіл, на якому купують лежать книги з написом: "Усе по 1 євро". Є крамниці, що спеціалізуються суто на продажу бракованих примірників, але дохід у кращому разі перевищуватиме витрати на друк. Звичайна книга в палітурці коштує 16—18 євро, а з дефектами — 5—6. Покетбуки, книги в обкладинці коштують близько 10 євро, тоді як ціна за браковані примірники не перевищує 3—4 євро.

Якщо читач купує літературу в букіністичному магазині, на блошиному ринку чи замовляє на eBay, ціна може бути будь-якою. Якщо видання у продажу півтора року та його ніхто не купує за стандартною ціною, то видавництво найчастіше знімає його з реалізації, оскільки мусить платити за збереження накладу на складі. При цьому не можна безпідставно позначити наклад як бракований і продавати зі знижкою. У звичній практиці книгу повертають у видавництво, котре скасовує фіксовану ціну, й відтак її можна продати зі знижкою. Проте в галузі є чимало сірих схем, якими користуються і видавці, і реалізатори.

Альтернативна думка

Чому певним видавництвам не подобається така модель ціноутворення? Найчастіше її супротивники зауважують, що це анахронізм: система з'явилася в XIX ст., а користуватися нею мають нині. Це несучасно,

а отже варто відмовитися від застарілої моделі. Інакше кажучи, цей закон суперечить нормам Євросоюзу, зокрема з товарообігу, зауважила експертка. Однак в ЄС, окрім Німеччини, є чимало країн, де діє принцип регулювання цін на видавничу продукцію.

Ще один аргумент: у законі зазначено, що книга — об'єкт культури, який потребує захисту. Однак постає запитання: яка частина книги є надбанням? З одного боку, брак жодним чином не впливає на зміст книги, котрий, власне, й становить культурну цінність, з іншого — саме цей виняток дає змогу врятувати видання з дефектами від ножа.

Супротивники закону говорять про те, що він фактично нівелює конкуренцію між книгарнями, але насправді вона є, тільки ритейл конкурує не ціною, а супутніми пропозиціями й послугами.

Інтернет-книгарні зобов'язані реалізовувати літературу за тією самою ціною, що й традиційні. Проте витрат в мережі менше, наприклад, не потрібно сплачувати за оренду. Водночас якщо скасувати фіксовану ціну, ситуація у витратах на експлуатацію традиційної крамниці та онлайн-ритейла жодним чином не зміниться.

Для кого фіксована ціна вигідна, а хто виграє у разі її скасування? Видавництву слід розуміти, який наклад воно здатне реалізувати. Якщо відомо, за якою ціною продаватиметься примірник, можна обчислити витрати на друк, технічне оформлення, рекламу, підтримку продажу, й тоді визначиться більш-менш точна цифра, з якою можна працювати. Від неї залежить і гонорар автора.

"Припустимо, ми плануємо видати книгу з психології обсягом 288 сторінок, розраховуємо продати 20 тис. пр. і визначаємо кінцеву ціну 20 євро. ПДВ у Німеччині 7%. На non-fiction знижка магазину становитиме 20—25%, а якщо це література розважального характеру, то 35—45%. У нашому випадку скинемо 8,5 євро. Віднімемо витрати на друк, папір і палітурку. Це ще 1,8 євро на виробництво кожного примірника. Книгу потрібно продавати, а для цього слід провести маркетингову кампанію, спланувати PR-заходи. І тут усе залежить від жанру. Для наукової літератури реклама особливо не потрібна, її продають іншими каналами. Проте, якщо ринок широкий, а книга масова, то на цих заходах, безумовно, варто зосередити увагу. Витрати становлять у середньому 10—12%, у нашому випадку — 2,4 євро. Гонорар авторів — це відсоток від ціни, за якою видання реалізують у книгарні, для нашого прикладу — 2 євро за кожен продану копію. Витрати на логістику й реалізацію також варто врахувати — приблизно 90 центів за 1 примірник. У результаті видавництву залишаються 4,4 євро з кожної копії. Отже, якщо наклад вдасться продати цілком, вийде 88 тис. євро чистого прибутку".

К. Хербер-Шлапп наголосила, що така система допомагає підвищити впевненість видавництва у майбутньому та зробити бізнес менш ризикованим: "Якщо фіксовану ціну скасувати, то змінних чинників стане більше. Ви залежите від ціни у книгарні, не можете вплинути на те, як продаватимуть видання".

Сьогодні видавництва часто входять до складу великих структур: концернів, холдингів; від них вимагають звітності, прогнозів і планів на майбутній фінансовий рік. І цей аналіз простіше вибудувати, якщо є хоча б одна постійна величина. На думку експертки, якщо фіксовану ціну скасують, то видавництва вимушені будуть припинити експерименти з перехресним фінансуванням. Це призведе до суттєвого скорочення асортименту. Певна річ, програють і книгарні: "Вже сьогодні їхня частина в книжковій торгівлі знизилася до 46%. Якщо відпустити ціни, то розпочнеться битва за покупця. У Великій Британії потужні торговельні мережі практично знищили незалежні книгарні, що не могли собі дозволити такі серйозні знижки й збанкрутіли. Істотно зросла доля онлайн-торгівлі, а традиційний книжковий ринок втратив позиції".

Програють і читачі

Сьогодні книжкових крамниць у країні багато, вони працюють ефективно та оперативно доставляють видання за запитом, якщо їх немає в наявності. У разі, якщо скасують фіксовані ціни, це спричинить подешевшення книг загалом. Їх стане менше, а дорогі видання стануть ще дорожчими. Число читачів і так постійно скорочується. У Німеччині майже 84 млн жителів, із них купують і читають книги ледь більше третини. Цю проблему не розв'язати, знизивши ціну на 2—3 євро.

На завершення К. Хербер-Шлапп відповіла на запитання онлайн-учасників школи.

Які знижки для різних груп ритейлерів?

Багато що залежить від результатів переговорів. Що більша мережа, то вагомішою є позиція продавця й вигідніші умови, як-от у Amazon. Традиційні великі мережі отримують більший дисконт, ніж звичайний роздріб. У сегменті художньої літератури знижки сягають 35—45%, non-fiction — 20—25%.

Який відсоток від роздрібною ціни отримує дистриб'юторська компанія?

У середньому 15%, але варто розуміти, що він обчислюється від кінцевої ціни, розрахунок йде від зворотного. Якщо в ланцюжку з'являється посередник, то слід закласти певні витрати, зазвичай їх вилучають із частки книгарні, на яку припадає 45%.

Які причини відмови від фіксованої ціни у Швеїцарії, Великій Британії та інших країнах?

Переважили аргументи критиків. Не було тієї сили, що спромоглася б відстояти свої позиції й запобігти скасуванню фіксованих цін. У Німеччині таке лобі є — Біржовий союз німецької книготоргівлі, потужне об'єднання, до якого входять видавці та книгарні. І тим, й іншим вигідно, аби зберігалися фіксовані ціни, вони можуть відстояти свої інтереси в контактах із політиками й захистити вільні ціни та ринкову конкуренцію.

Виходить, що люди з низьким рівнем доходу, які не можуть дозволити собі новинки, приречені читати бек-лист. Чи стимулює це відвідування бібліотек?

Справді, в Німеччині дуже широка мережа бібліотек, вони є навіть у найвіддаленіших муніципалітетах і дуже популярні. Крім того, розвинено бібліотечний обмін: зовсім не обов'язково мати у фонді всі видання, що виходять у країні. Завжди можна оперативним замовити літературу, якої бракує в сусідній бібліотеці. Крім того, слід просто почекати. Якщо ви не готові читати нову книгу Д. Брауна в палітурці, почекайте пів року та купіть в обкладинці за пів ціни. У країні добре розвинено ринок букіністичних видань, уживаних книг, там зовсім інші ціни, хоча це й не новинки. Люди готові з цим миритися.

Як в умовах єдиної цінової політики видавництва конкурують із цифровими сервісами електронних та аудіокниг? Адаже простіше передплатити сервіс, аніж купувати книги окремо?

Безперечно, читачам це обходиться дешевше, але в Німеччині історія з цифровими передплатами ще не "вистрілила". Для видавництва ця модель виявилася не вигідною, і передплатні сервіси з ринку йдуть.

Чи впливає автор на розмір гонорару, який отримує з кожної копії?

Це питання — співвідношення попиту та пропозиції й, зрозуміло, домовленостей. Автор отримує від видавництва пропозицію, в якій зафіксовано ціну, і, якщо цей варіант прийнятний, укладає контракт. Видавництво все одно не заплатить більше, ніж може собі дозволити. Утім, якщо воно прагне видавати твори саме цього автора, то й гонорар запропонує вищий.

Висновки. Підбиваючи підсумки, К. Хербер-Шлапп зауважила, що на тлі локдауну та численних обмежень, спричинених пандемією, німецький книжковий ринок продемонстрував виняткову стійкість. Книга як феномен і медіаносій нікуди не зникла, а навпаки — укотре довела свою популярність. З'явилися нові читачі, а видавництва та магазини виявилися готовими до трансформацій.

Безумовно, цьому сприяла виважена книжкова політика, котру формували десятиліттями. У невеликій за площею Німеччині висока щільність книжкових торговельних точок — майже 6 тис. Оперативне доставляння замовлень — вагомий чинник, що допомагає досягти успіху на ринку завдяки розвиненій ланці дистриб'ютерів і налагодженій логістиці. Фіксована ціна стабілізує ринок, захищає невеликі книгарні від великих мереж, інтернет-торгівлі й цінових воєн, що дає змогу сконцентруватися на асортименті та якісних сервісах для читачів [3].

Список використаної літератури

1. Бьюкенен П. Смерть Запада / Патрик Дж. Бьюкенен. — Москва : АСТ, 2003. — 212 с.
2. *Выстоять в первую волну: антикризисный опыт Германии* // Журнал "Университетская книга". Январь—февраль 2021. — Режим доступа: <https://www.bookind.ru/otrasl/school>. — Загл. с экрана.
3. *Школа издательского мастерства* // Книжная индустрия. — Режим доступа: <https://www.bookind.ru/otrasl/school>. — Загл. с экрана.

Mykola Senchenko
**Analysis of the situation with book publishing and pricing:
 the experience of Germany**

Today, during the pandemic, the book industry, as never before, needs to monitor the economic and financial situation, relevant analytical information, study strategies for the development of leading market players, anti-crisis measures and assess their effectiveness. The article on the example of Germany shows that even in a pandemic, publishers were able to maintain their potential and successfully print and sell books.

Keywords: pandemic; printing statistics; typography; online sales; offline sales; book distribution; reading books; e-books; fixed price

References

1. Byukenen P. (2003). *Smert' Zapada*. Moskva: AST.
2. Vystoyat' v pervuyu volnu: antikrizisnyj opyt Germanii. (2021). *Zhurnal "Universitetska kniga"*. Yanvar'—fevral' 2021, [online]. Available at: <https://www.bookind.ru/otrasl/school>.
3. *Shkola izdatelskogo masterstva*. (2021). Knizhnaya industriya, [online]. Available at: <https://www.bookind.ru/otrasl/school>.

Надійшла до редакції 7 вересня 2021 року

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА

УДК 025.355:001|НБУВ:[004.932.4+808/2]|(477)(045)
 DOI: 10.36273/2076-9555.2021.9(302).16-19

Юлія Ейсмонт,
 молодший науковий співробітник
 відділу наукового формування
 національних реферативних ресурсів НБУВ,
 e-mail: sunny1234@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3203-8471>

РБД "Україніка наукова": редакційна підготовка електронного ресурсу

Розглянуто роль електронних ресурсів як засобу наукової комунікації в сучасному глобалізованому суспільстві. Проаналізовано основні наукові електронні ресурси провідної бібліотечної установи України — Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Схарактеризовано особливості найпопулярніших ресурсів серед відвідувачів книгозбірні. Визначено місце загальнодержавної реферативної бази даних "Україніка наукова" поміж важливих ресурсів бібліотеки. Наведено статистичні дані відвідувань інформаційних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за визначений період 2020 р. Виокремлено їх види за ознакою періодичності та видом інформації, призначеної для сприйняття. Зосереджено увагу на використанні комп'ютерних технологій у процесі створення та редагування електронних ресурсів. Окреслено загальні вимоги до підготовки та редагування інформаційного масиву "Україніка наукова". Розглянуто специфіку редагування наукових реферативних текстів і запропоновано рекомендації щодо його вдосконалення. Обґрунтовано доцільність здійснення редакційного опрацювання реферативних текстів у кілька етапів. Наголошено на потребі ретельної перевірки за періоджерелами правильності поданої інформації. Особливу увагу приділено виявленню та виправленню в текстах спотворень після сканування. Розглянуто особливості оформлення формульних і спеціальних виразів у наукових текстах "Україніка наукова". Зауважено, що під час використання формул слід дотримуватися певних правил і обов'язково перевіряти точність відтворення у форматі html. Констатовано, що професійне наповнення та редагування інформаційного масиву загальнодержавної реферативної бази даних "Україніка наукова" підвищить інформаційну й наукову цінність ресурсу, сприятиме популяризації здобутків українських учених та якнайповнішому забезпеченню читачьких запитів. Зосереджено увагу на професійній майстерності співробітників, які беруть участь у якісному наповненні та редакційному опрацюванні "Україніка наукова".

Ключові слова: електронні ресурси; інформаційні ресурси; редагування; реферативний текст; РБД "Україніка наукова"

Постановка проблеми. Електронні ресурси (ЕР), доповнюючи традиційні форми зберігання інформації, стають дедалі ефективнішим засобом наукової комунікації, сприяють реалізації індивідуального творчого потенціалу й колективної співпраці вчених, надають можливість швидко здійснювати обмін ідеями, ознайомлюватися з дослідницькими результатами колег із різних країн світу. З упровадженням ЕР з'являється можливість широкомасштабного сервісу для теоретично безмежної кількості користувачів. За умови

активного використання інтернету як комунікативного середовища інформаційні матеріали в цифрових форматах набувають підвищеного попиту користувачів [5]. За даними статистики відвідувань інформаційних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — НБУВ), лише впродовж 17.03.—28.08 2020 р. кількість користувачів, які відвідали портал бібліотеки, скористалися її послугами та працювали з її ресурсами, становила понад 885 тис.

Особливе місце у процесі пропагування наукового знання в Україні та за її межами посідає загальнодержавна реферативна база даних "Україніка наукова" (далі — РБД "Україніка наукова"), що є національним електронним науковим ресурсом НБУВ і не має аналогів в нашій країні, оскільки охоплює всі галузі знання. У РБД реферують монографії, збірники наукових праць, матеріали конференцій, засідань круглих столів, посібники для ЗВО, серіальні (періодичні та продовжувані) видання, автореферати дисертацій, препринти; об'єкт редагування — реферативні тексти.

Поміж найпопулярніших інформаційних електронних ресурсів НБУВ виокремимо такі: картотеки та каталоги, Електронна бібліотека "Україніка", "Наукова періодика України", Наукова електронна бібліотека, Репозитарій НБУВ, Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини, Інформаційно-аналітичні ресурси Центру досліджень соціальних комунікацій тощо.

Кожен ресурс має певні особливості, які розглянемо докладніше. Бібліотечні картотеки та каталоги розкривають склад і зміст бібліотечного фонду НБУВ; об'єкт редагування — бібліографічні записи. Електронна бібліотека "Україніка" — інтегрований національний електронний інформаційний ресурс, унікальність якого полягає в тому, що він розкриває всю документну спадщину України з організацією доступу до науково-довідкових, бібліографічних і текстових ресурсів; об'єкт редагування — бібліографічні записи. "Наукова періодика України" — зібрання повних текстів наукових фахових видань; об'єкт редагування — статті. Репозитарій НБУВ — електронний архів документів наукового, довідкового, освітнього та методичного призначення, присвячених історії НБУВ; об'єкт редагування — бібліографічні записи.

З огляду на високий рівень популярності зазначених ресурсів НБУВ серед користувачів набувають **актуальності** питання їх якісного поповнення та професійного редагування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Науковці активно вивчають проблеми створення, функціонування та використання електронних інформаційних ресурсів. Зокрема, роль ЕР бібліотек у піднесенні інтелектуального та духовного потенціалу українського суспільства досліджували О. Онищенко, Л. Дубровіна, В. Горовий, В. Попик, К. Лобузін та інші [5]. Основні проблеми створення бази даних цифрового фонду бібліотеки висвітлив І. Лобузін [4]. Методику складання бібліографічних описів електронних ресурсів різних видів визначили М. Женченко, Д. Ткаченко, О. Цокало [1; 3]. Особливості редакційної підготовки електронних видань розглянула Н. Фіголь [8]. Шляхи вдосконалення навичок посткомп'ютерного редагування технічних текстів запропонували Л. Гречаниченко, Н. Матулевська, Т. Матулевська [2].

Мета дослідження — розглянути специфіку процесу редагування наукових електронних ресурсів НБУВ, зокрема РБД "Україніка наукова", й розробити рекомендації щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Електронні ресурси — це інформаційні ресурси, які

створюють, адмініструють та використовують за допомогою комп'ютера. ЕР містять дані та / або програми, зафіксовані в електронній (цифровій) формі на певних носіях, у тому числі тих, що потребують застосування периферійного пристрою, безпосередньо під'єданого до комп'ютера (наприклад, CD-ROM), або зв'язку з комп'ютерною мережею (наприклад, з інтернетом).

За ознакою періодичності виокремлюють два види електронних ресурсів: *завершені* та *продовжувані*.

Завершені ресурси — виходять одноразово чи впродовж певного періоду із заздалегідь визначеною кількістю частин; охоплюють *монографічні* та *завершені інтегровані ресурси*.

Продовжувані ресурси — виходять упродовж певного періоду, термін якого заздалегідь не визначено; охоплюють *серійні* та *продовжувані інтегровані ресурси* [1].

За видом інформації, призначеної для сприйняття, ЕР поділяють на *електронні дані*, *електронні програми* та *комбінацію* [3].

Грунтовніше проаналізуємо популярний електронний ресурс НБУВ — РБД "Україніка наукова". Безпосередню участь у якісному наповненні та професійному редагуванні реферативних текстів для бази даних беруть співробітники відділу наукового формування національних реферативних ресурсів.

Варто зазначити, що на сучасному етапі комп'ютерні технології дають змогу суттєво пришвидшити процес створення та редагування реферативних текстів. Підготовка анотацій авторефератів дисертацій для "Україніки наукової" відбувається переважно з допомогою сканування, водночас аналітико-синтетичне опрацювання монографій, збірників наукових праць, матеріалів конференцій, засідань круглих столів, посібників для ЗВО тощо потребує іншої методики підготовки реферативних текстів та є набагато складнішим і повільнішим. Як слушно зауважила Н. Фіголь, повністю автоматичної системи опрацювання тексту не може бути, оскільки трапляються випадки, коли потрібні лише мозок і досвід людини [8].

Розглянемо специфіку редагування РБД "Україніка наукова" [6]. Вимоги до редакційного опрацювання електронного ресурсу загалом такі самі, як і до друкованого, однак є певні особливості. Здійснювати редагування наукових реферативних текстів доцільно в кілька етапів. Спочатку слід ознайомитися з текстом і проаналізувати його зміст. На другому етапі — звірити ідентичність назв і зосередити увагу на специфічних елементах реферативних текстів (дефініції, дати, числа, формульні й спеціальні вирази, імена) тощо. Прискіплива та ретельна перевірка правильності поданої інформації за першоджерелами — одна з головних вимог до підготовки та редагування наукових електронних ресурсів НБУВ.

Під час читання редактор також має звернути увагу на наукову новизну, значущість, точність і достовірність тексту; виявити та виправити фактологічні, лексичні, синтаксичні, стилістичні, морфологічні, орфографічні, пунктуаційні та інші помилки. Слід також відстежувати та виправляти такі недоліки тексту, як неточне слово-

вживання; кальки й росіянізми, полонізми та англіцизми; використання термінів-дублетів тощо. Варто уникати незрозумілих абrevіатур і скорочень без пояснення; надмірного використання наукової термінології; складних речень псевдонаукового стилю тощо.

Процес створення реферативного тексту, як значалося, часто передбачає сканування першоджерела. Зображення, отримані за допомогою сканера, сучасні системи розпізнавання текстів (FineReader, OmniPage, ReadIris) можуть опрацювати з доволі високою точністю (понад 99,9%). Водночас якість зображень не завжди є високою, тому під час розпізнавання документів виникають проблеми [7]. У процесі подальшого опрацювання тексту слід зосередити увагу на спотвореннях після сканування. Серед похибок, що найчастіше трапляються після сканування наукової літератури референтами відділу наукового формування національних реферативних ресурсів НБУВ, виокремимо такі: неправильне відтворення формульних і спеціальних виразів; некоректне виведення абrevіатур; помилки в окремих словах, які спотворюють зміст тексту (наприклад, "тендер" замість "гендер"; "фунт" замість "грунт"); часткова заміна тексту кирилицею на латиницю або навпаки у випадку складних синтаксичних конструкцій, що містять формульні та спеціальні вирази. Після сканування потрібно ретельно перевірити за першоджерелами правильність інформації, виявити й виправити спотворення у текстах.

Референти та редактори, які створюють і редагують реферативні тексти, також мають уміти розписувати формули й інші спеціальні вирази за допомогою віртуальної клавіатури. Слід дотримуватися правил пунктуації в тексті з формульними виразами, оскільки вони входять до речення як рівнозначний складник. Перевірка точності подання формул в електронній формі можлива у форматі html. Ігнорування наведених завдань є неприпустимим у роботі редакторів, оскільки будь-який недогляд може призвести до прикрих помилок, що негативно впливатиме на сприйняття інформації читачами.

Висновки. Доступ до наукових електронних ресурсів НБУВ сприяє ефективному здобуттю та використанню знань, що є важливим чинником розвитку вітчизняної науки. Закономірно, що в епоху цифрових

технологій основний масив інформації бібліотеки становитимуть електронні ресурси. Як свідчить практика, кількість віртуальних читачів, котрі використовують ЕР, постійно зростає. Професійне наповнення та редагування електронних ресурсів НБУВ, зокрема РБД "Україніка наукова", дасть змогу підвищити їх інформаційну та наукову цінність, забезпечити оперативність пошуку, суттєво збільшити кількість користувачів бібліотеки.

У процесі створення та ретельного редакторського опрацювання реферативних текстів РБД "Україніка наукова" співробітники відділу наукового формування національних реферативних ресурсів НБУВ розробили рекомендації для вдосконалення алгоритмів редагування електронних інформаційних ресурсів бібліотеки, а саме:

- здійснювати редагування з урахуванням правил нового правопису;

- дотримуватися винятково наукового стилю та наукової термінології;

- звертати особливу увагу на надмірне використання в наукових текстах іншомовних запозичень; для дотримання балансу національного та інтернаціонального складників за наявності вдалих відповідників слід надавати перевагу питомо українським термінам;

- стежити за тим, щоб речення в тексті були простими, завершеними, логічними та лаконічними, оскільки тривала робота з електронними ресурсами, на відміну від друкованих, суттєво стомлює зір;

- під час редагування послуговуватися лише академічними словниками останніх років видання;

- обов'язково звіряти за першоджерелами ідентичність назв та зосереджувати увагу на специфічних елементах реферативних текстів (дефініції, дати, числа, формульні й спеціальні вирази, імена) тощо;

- виявляти та виправляти спотворення після сканування.

Виконання робочих завдань на належному рівні потребує від співробітників, які беруть участь у підготовці та редагуванні електронних ресурсів НБУВ, зокрема РБД "Україніка наукова", дотримання головних етичних принципів референта та редактора, спеціальних знань, компетентності; бездоганного знання української та, бажано, англійської, що дає змогу професійно опрацювати різноманітні тексти.

Список використаної літератури

1. *Бібліографічний опис електронних ресурсів : метод. рек. / Д. В. Ткаченко, О. О. Цокало. — Миколаїв : Б-ка Миколаїв. держ. аграр. ун-ту, 2011. — 80 с.*
2. *Гречаниченко Л. В. Удосконалення навичок посткомп'ютерного редагування технічних текстів / Л. В. Гречаниченко, Н. П. Матулевська, Т. В. Матулевська // Наук. пр. Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. Педагогіка, психологія і соціологія. — 2010. — Вип. 8. — С. 67—75.*
3. *Женченко М. І. Бібліографічний опис електронних ресурсів: загальні вимоги / М. І. Женченко // Вісн. Кн. палати. — 2011. — № 4. — С. 1—4.*
4. *Лобузін І. В. Створення бази даних цифрового фонду бібліотеки: основні проблеми та технологічні рішення / І. В. Лобузін // Наук.-техн. інформ. (НТІ). — 2013. — № 1. — С. 67—72.*
5. *Онищенко О. С. Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства : монографія / О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий, В. І. Попик, К. В. Лобузін, Н. Ф. Самохіна, Н. Ю. Каліберда, Т. В. Добко, Г. І. Солоіденко, Т. Л. Кулаковська, Л. А. Чуприна, А. В. Матвійчук, М. О. Кудінов, Л. М. Яременко. — НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — Київ: НБУВ, 2011. — 247 с.*
6. *Реферативна база даних "Україніка наукова". — Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/node/512>. — Назва з екрана.*

7. Тимченко О. В. Модель геометричних спотворень зображень текстових документів / О. В. Тимченко, І. О. Кульчицька, О. О. Тимченко // Моделювання та інформаційні технології. Зб. наук. пр. ІПМЕ НАН України. — 2013. — Вип. 67. — С. 100—104.
8. Фіголь Н. М. Особливості редакційної підготовки електронних видань / Н. М. Фіголь // Держава та регіони. Сер. Соц. комунікації. — 2013. — № 3—4. — С. 165—169.

Yuliya Eysmont

Abstract database "Ukrainika scientific": editorial preparation of the electronic resource

The role of electronic resources as a means of scientific communication in modern globalized society is considered. The main scientific electronic resources of the leading library institution of Ukraine — the V. I. Vernadsky National library of Ukraine are given. The features of some of the most popular resources among the visitors of the Library are described. The place of the national abstract database "Ukrainika scientific" among the important resources of the Library is determined. The statistical data of visits to information resources of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine for a separate period of 2020 are given. Their types are distinguished on the basis of periodicity and type of information intended for perception. Attention is paid to the use of computer technology in the process of creating and editing electronic resources. The general requirements for the preparation and editing of the information array "Ukrainika scientific" are outlined. The specifics of editing scientific abstracts are described and recommendations for improving this process as a whole are offered. The expediency of editorial processing of abstract texts in several stages is substantiated. Emphasis is placed on a thorough check of the sources of the information provided. Particular attention is paid to detecting and correcting distortions in texts after scanning. The peculiarities of the design of formulaic and special expressions in the scientific texts of "Ukrainika scientific" are considered. It is noted that when using formulas, it is necessary to follow certain rules and be sure to check the correctness of their reproduction in html format. It is stated that professional content and editing of the information array of the national abstract database "Ukrainika scientific" will increase the informational and scientific value of the resource, will promote the scientific achievements of Ukrainian scientists and the fullest satisfaction of readers' requests. Emphasis is placed on the professional skills of employees who participate in the quality content and editorial processing of "Ukrainika scientific".

Keywords: *electronic resources; information resources; editing; abstract text; abstract database "Ukrainika scientific"*

References

1. Tkachenko D. V. and O. O. Cokalo. (2011). *Bibliografichnij opis elektronnih resursiv : metod. rek.* Mikolayiv: B-ka Mikolayiv. derzh. agrar. un-tu.
2. Grechanichenko L. V., Matulevska N. P. and Matulevska T. V. (2010). Udoskonalennya navichok postkomp'yuternogo redaguvannya tehnicnih tekstiv. *Nauk. pr. Donec. nac. tehn. un-tu. Ser. Pedagogika, psihologiya i sociologiya*, 8, pp. 67—75.
3. Zhenchenko M. I. (2011). Bibliografichnij opis elektronnih resursiv: zagalni vimogi. *Visn. Kn. palati*, 4, pp. 1—4.
4. Lobuzin I. V. (2013). Stvorenniya bazi danih cifrovogo fondu biblioteki: osnovni problemi ta tehnologichni rishennya. *Nauk.-tehn. inform. (NTI)*, 1, pp. 67—72.
5. Onishenko O. S., L. A. Dubrovina, V. M. Gorovij and others. (2011). *Elektronni informacijni resursi bibliotek u pidnesenni intelektualnogo i duhovnogo potencialu ukrayinskogo suspilstva : monografiya.* Kyiv: NBUV.
6. *Referativna baza danih "Ukrayinika naukova".* (2021). Available at: <http://nbuv.gov.ua/node/512>.
7. Timchenko O. V., Kulchicka I. O. and Timchenko O. O. (2013). Model geometrichnih spotvoren zobrazhen tekstovih dokumentiv. *Modelyuvannya ta informacijni tehnologiyi. Zb. nauk. pr. IPME NAN Ukrayini*, 67, pp. 100—104.
8. Figol N. M. (2013). Osoblivosti redakcijnoyi pidgotovki elektronnih vidan. *Derzhava ta regioni. Ser. Soc. komunikaciyi*, 3—4, pp. 165—169.

Надійшла до редакції 13 вересня 2021 року

ГЛОБАЛІСТИКА

Владимир Дергачев,

*профессор, доктор географических наук,
член Национального союза журналистов Украины
и Международной федерации журналистов*

Дэн Сяопин. "Великий архитектор китайских реформ и модернизации"

Дэн Сяопин (1904—1997) — китайский государственный, политический и партийный деятель, фактический руководитель КНР с конца 1970-х до начала 1990-х гг., создатель "китайского чуда".

Унаследовав страну, находившуюся в состоянии необъявленной гражданской войны после "культурной революции", Дэн Сяопин стал ядром второго поко-

ления китайских руководителей, автором нового мышления, разработал принцип "социализма с китайской спецификой", инициировал экономические реформы и вывел государство на лидирующие позиции мирового рынка.

Дэн Сяопин родился в деревне Пайфан Гуаньаньской области провинции Сычуань в семье сель-

ского интеллигента. В 1919 году уехал учиться во Францию, где проникся идеями марксизма и вел пропагандистскую работу. В 1921 году вступил в Коммунистический союз молодежи Китая, а во второй половине 1923 года — в Коммунистическую партию Китая. В 1926 году учился в Университете трудящихся Востока им. И. В. Сталина в Москве. В то время в СССР шла острая борьба с нэпом, и Дэн имел возможность ознакомиться со взглядами русских большевиков и не в последнюю очередь — с идеями Н. Бухарина относительно переходного периода от капитализма к социализму.

Вернувшись на родину в сентябре 1926 года, Дэн Сяопин стал подпольщиком. В 1928 году руководил восстанием против гоминдановского правительства в Гуанси. Находясь в гуще событий, он приобрел опыт политработника и военного дипломата. В гражданскую войну молодой Дэн участвовал в Великом походе, а в декабре 1934 года занял пост заведующего Секретариатом ЦК КПК.

После провозглашения Китайской Народной Республики Дэн Сяопин продолжил работать первым секретарем Юго-Западного бюро ЦК КПК, образованного 1 августа 1949 года. Под контролем этого партийного органа находилась и его родная провинция Сычуань, где в революционном порыве борьбы с контрреволюцией прошла волна публичных расстрелов. Даже товарищ Мао вынужден был указать Дэну, что казнить надо, но не так много. Правящая партия выступала за ослабление буржуазии, но не за ее ликвидацию. Вместе с тем в коммунистическом Китае к концу 1951 года было уничтожено более 2 млн человек.

В декабре 1949 года Дэн Сяопин занял пост мэра Чунцина — крупнейшего китайского города на юго-западе страны и продолжил служить в должности армейского политкомиссара. В 1951 году его армия вместе с другими частями НОАК освободила Тибет. В 1952 году Мао Цзэдун перевел боевого товарища в Пекин на должность заместителя премьера Государственного административного совета, а в 1953 году назначил министром финансов КНР.

В 1954 году Дэн Сяопин возглавил Секретариат и организационный отдел ЦК КПК. В 1955 году был избран членом Политбюро, а в 1956 году на VIII съезде КПК — генеральным секретарем ЦК КПК, став правой рукой Мао Цзэдуна. В последующие годы Поднебесной фактически руководили Дэн Сяопин и председатель КНР Лю Шаоци. Дэн Сяопин возглавил репрессии против интеллигенции "как правых буржуазных элементов", полтора миллиона человек оказались заключены в "лагеря трудового перевоспитания".

Уроки утопии

Со временем китайские "братья на век" оказались слепо заимствовать советский опыт. Мирхозяйственные связи, ограниченные только социалистическим лагерем, способствовали технологическому отставанию. Уже в середине 1950-х годов китайское руководство, осознав недостатки советской модели, стало искать собственный путь построения

социализма. Началась децентрализация административного социализма и делегирование власти на нижние уровни. Дэн стал активным проводником "большого скачка". В результате, когда, согласно партийным директивам, истребляли воробьев — злейших врагов урожая и трудящихся масс, выплавляли металл в доменных печах во дворе, наступил экономических крах. "Большой скачок" достиг апогея, в стране начался голод, только за одну зиму пострадало 120 млн крестьян. Всего за 1958—1962 годы от голодной смерти в Китае погибло до 45 млн человек.

В начале 1960-х годов "большой скачок" спровоцировал дискуссии среди руководителей КПК. Тогда Дэн Сяопин впервые сказал знаменитую фразу: "Неважно, какого цвета кошка, черная или белая, важно, чтобы она ловила мышей. Неважно, социализм или капитализм, важно, чтобы экономика развивалась, народ жил хорошо".

В 1956 году доклад советского лидера Никиты Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС сделал неизбежным раскол международного коммунистического движения. Мао Цзэдун не любил Иосифа Сталина, но уважал, считая Великим учителем и гениальным марксистом. В дальнейшем Москва продолжила наводить "железный порядок" в коммунистическом лагере, ей удалось утопить в крови венгерскую революцию. Было убито 2,5 тыс. и ранено 20 тыс. человек. Пекин осудил великодержавный советский шовинизм.

Летом 1958 года в столицу КНР с неожиданным визитом прилетел Никита Хрущев, но нормализовать советско-китайские отношения не удалось. Говорят, председатель Мао так выразился о советском лидере: "Мы ему воткнули иголку в задницу", а в разговорах с женой "Великий кормчий" запросто называл "дорогого" Никиту Сергеевича "большим дураком". Хрущев не остался в долгу: "Если старик Мао неумен, то он ничем не лучше пары рваных колош" и "точная копия Сталина". Советский лидер приказал отозвать из КНР советских специалистов и всю переданную техническую документацию. Только в августе 1960 года на родину вернулось 1390 советских инженеров и техников, приостановилось строительство более 250 крупных и средних промышленных объектов. Удар был болезненным.

Обожествляемый в пропаганде Мао Цзэдун испугался и стал отходить в тень. Началась "культурная революция" (1966—1976), во время которой активно использовали молодежь (хунвейбинов) в качестве ударной силы в борьбе с оппозицией. "Революция" стала очередным результатом неудавшегося поиска новой стратегии. В тот период значительно обострились советско-китайские отношения, в 1969 году произошло вооруженное столкновение на острове Даманский на реке Уссури. Западные СМИ писали о первой социалистической войне. Советское руководство перешло к открытой борьбе с "китайским ревизионизмом", а министр обороны предлагал нанести ядерные удары по основным промышленным центрам Китая.

"Культурная революция" или китайский тридцать седьмой

Хунвейбины, на которых сделал безнравственную ставку "Великий кормчий", развязали кровавую драму, основными участниками которой стали не студенты, а почти 30 млн обезумевших подростков. Только в Пекине и Шанхае за два месяца погибло (было растерзано) более 2 тыс. человек. Прошли митинги критики второго лица в партии Дэн Сяопина, обвиненного как сторонника капиталистического пути. "Культурная революция" обрушила тяжелый удар на его семью. "Комиссар Дэн", пользующийся исключительной популярностью среди военачальников, выжил, но его сын был покалечен хунвейбинами. Сяопин с семьей был сослан на перевоспитание в провинцию, где числился рабочим тракторного завода. "Культурная революция" нанесла тяжелый урон экономике, промышленности, транспорту и сельскому хозяйству, 250 млн крестьян голодали.

В 1973 году "Великий кормчий" реабилитировал Дэн Сяопина, вернул из трехлетней ссылки и как ни в чем не бывало задал вопрос, что он делал все эти годы. Мао Цзэдун назначил опального товарища заместителем премьер-министра, отвечающим за международные дела. Чтобы заменить больного премьера Чжоу Эньлая, Мао Цзэдун сделал прагматичного Сяопина исполняющим обязанности главы правительства, членом Политбюро, заместителем председателя Центрального военного совета ЦК КПК и начальником Генерального штаба Народно-освободительной армии Китая. Именно тогда Мао Цзэдун отметил, что у Дэн Сяопина "30% ошибок и 70% заслуг", он занимался делами и совершал ошибки, "он мягок, как хлопок, но по своей натуре острый, как игла". Спустя пять лет Дэн повторит эти слова в отношении почившего "Великого кормчего", навсегда сделав эту формулу оценкой исторических заслуг Мао Цзэдуна в современном Китае.

В связи с обострением советско-китайских отношений Пекин воспользовался новой геополитической ситуацией. Антисоветизм Поднебесной положительно воспринял Вашингтон, позволивший КНР занять законное место в Организации Объединенных Наций. В свою очередь, Пекин оказал Вашингтону важные посреднические услуги в переговорах с Вьетконгом (южновьетнамскими партизанами-коммунистами) и Демократической Республикой Вьетнам. В октябре 1972 года американский президент Ричард Никсон посетил Пекин.

6 апреля 1974 года Дэн Сяопин во главе китайской делегации отправился в Нью-Йорк, где с трибуны Генеральной Ассамблеи ООН изложил внешнеполитическую доктрину "Великого кормчего". Третий мир во главе с Китаем должен сплотиться в борьбе со странами-гегемонами — США и СССР. При этом подчеркивалось, что советская социалистическая супердержава особенно агрессивна. Во время официального обеда с американским госсекретарем Генри Киссинджером Дэн Сяопин предложил тост за

совместное сдерживание советского гегемонизма, "чтобы держать русского медведя на севере".

Став вице-премьером, политик сфокусировал внимание на восстановлении экономики страны, соблюдая осторожность. "Культурная революция" еще не была завершена, и "Банда четырех", возглавляемая женой Мао Цзян Цин, вела активную борьбу за власть в партии. В 1976 году при стареющем Цзэдуне компартия вступила в новую фазу политической борьбы. Вскоре противостояние Дэн Сяопина и "Банды четырех" переросло в открытую вражду. В январе 1976 года умер Чжоу Эньлай, что лишило вице-преьера поддержки в ЦК. Мао Цзэдун не принял его самокритику и предложил "публично обсудить ошибки Дэн Сяопина". Фракция Цзян Цин временно победила, и началось третье в жизни политика падение с вершин власти, поскольку его обвинили в предательстве Родины как "агента международного капитализма".

"Банда четырех" с разрешения Мао Цзэдуна начала кампанию под названием "Критикуй Дэна и борись с правыми". Хуа Гофэн стал преемником Чжоу Эньлая, а Дэн Сяопина исключили из аппарата партии. Последующие месяцы политик провел дома, ожидая решения своей судьбы на фоне развернувшейся кампании по его критике как контрреволюционного элемента.

Уроки прагматизма

В 1976 году на 83-м году жизни скончался председатель Китайской Народной Республики Мао Цзэдун. После смерти "Великого кормчего" обострилась борьба за власть в китайском руководстве. К этому времени стал очевиден провал инициированных Мао Цзэдун "большого скачка" и "культурной революции". Уже 17 сентября Дэн Сяопин был восстановлен в должностях, став председателем Центрального военного совета ЦК КПК, самым влиятельным человеком в партии и фактически лидером Китая (до смерти Цзэдуна единственным высшим официальным постом, который занимал Сяопин, был пост вице-преьера Госсовета КНР). На ближайшем пленуме ЦК политик призвал товарищей бороться с догматизмом в партии; как заместитель премьера стал руководить модернизацией и работой в области науки и просвещения. Массы стали воспринимать Дэн Сяопина как "либерала". Вместе с Чжоу Эньлаем он выдвинул курс на осуществление программы четырех модернизаций: сельского хозяйства, промышленности, обороны, науки и техники.

В 1977 году Дэн Сяопин аннулировал итоги "культурной революции" и начал кампанию под названием "Пекинская весна", в ходе которой была разрешена открытая критика "культурной революции".

Фактический лидер КНР постепенно избавлялся от оппонентов, ослабляя позиции людей, которые добились высокого положения во время "культурной революции". Популярность политика в глазах народа росла с каждым днем.

Радикальные наследники хунвейбинов в Компартии быстро потеряли власть. На несколько лет компромиссным главой Китая стал Хуа Гофэн, волей случая поднявшийся на вершину власти с поста главы

партийного комитета родной провинции Мао Цзэдуна. Но наиболее авторитетным политиком страны среди военных и партийной номенклатуры по праву считался Дэн Сяопин.

Весной 1977 года заместитель председателя ЦК КПК маршал Е Цзяньин отмечал восьмидесятилетие в окружении китайских полководцев. Он вышел к военной верхушке Китая вместе с Дэн Сяопином, который приветствовал старых маршалов. Е Цзяньин в ответ многозначительно заметил, что Дэн не только сам старый маршал, но и их руководитель. Фактически на этой встрече военное руководство Китая присягнуло Дэн Сяопину как первому среди равных. Путь к высшей власти был открыт.

Политик быстро восстановил в правах старую гвардию, де-факто правившую державой в 1980-е и в начале 1990-х годов. Это так называемая группа Восьми старейшин, или, в английском варианте, Восьми бессмертных, КПК во главе с Дэн Сяопином. Согласно одной из версий, в нее входил и Си Чжунсюнь (отец нынешнего лидера КНР), который в 1978 году был полностью реабилитирован и стал заместителем губернатора провинции Гуандун.

В конце 1978 года на рабочем совещании в ЦК КПК Дэн Сяопин стал общепризнанным вождем китайских коммунистов, не занимая высшей ступени в партийных статусных коммуникациях. Компартия Китая отказалась от диктатуры пролетариата, сделала упор на демократию в управлении и контроле.

Американский журнал "Тайм" объявил Дэн Сяопина "Человеком года".

Китай открывается миру

Благодаря Дэн Сяопину отношения Китая с Западом значительно улучшились. Он много выезжал за рубеж, встречался с иностранными лидерами. В конце января 1979 года политик посетил США, где вел переговоры в Белом доме с президентом Джимми Картером. Незадолго до этой встречи Америка прекратила дипломатические контакты с Китайской Республикой на Тайване и установила дипломатические отношения с КНР. Дэн Сяопин продолжил курс на сближении с Соединенными Штатами и предложил Вашингтону заключить союз против Москвы. Этот визит стал историческим для двух государств и решающим в консолидации геополитической борьбы с "советским гегемонизмом".

Уже в первый день визита в особняке помощника американского президента по национальной безопасности Збигнева Бжезинского под русскую водку, подаренную русским послом, Сяопин заявил, что если СССР нападет на КНР, Пекин нанесет ядерный удар по Братской ГЭС, Новосибирску и, возможно, Москве. (Как близко незримая черта прошла между лозунгом "русский с китайцем — братья на век" и взаимными угрозами атомными бомбардировками.)

На следующий день визита в Вашингтон в Овальном кабинете Белого дома Дэн Сяопин объявил Джимми Картеру, что нападет на Социалистическую Республику Вьетнам. Северный Вьетнам, вышедший

победителем в войне с Америкой, продолжил выполнять завет вождя Хо Ши Мина по объединению индокитайских народов.

В Южном Вьетнаме проживало до 1,5 млн хуацао (китайских эмигрантов), преимущественно занимавшихся мелким бизнесом. После объединения Вьетнама многие из них бежали в Китай, где развернулась компания по защите соотечественников. Пекин свернул экономическую помощь Вьетнаму, заключившему с Советским Союзом договор о дружбе и сотрудничестве. Народно-освободительная армия Китая в те годы значительно уступала вьетнамской, вторгшейся в конце 1978 года в Кампучию, где пал режим "красных кхмеров", поддерживаемых Пекином. Но Китай не мог потерять репутацию, и 19 февраля 1979 года 200-тысячная китайская армия перешла границу Вьетнама. Война между социалистическими "братьями" длилась 29 дней. Китайские потери (25 тыс. убитых) оказались в два раза выше вьетнамских, но война парадоксально укрепила авторитет Дэн Сяопина среди военных. Это дало ему возможность ускорить свертывание короткого периода китайской гласности. Как отмечают зарубежные биографы, слова "гуманизм" и "нравственность" были не из лексикона политика.

Наряду со США улучшились японо-китайские отношения, Дэн Сяопин ставил в пример опыт Страны восходящего солнца с быстро развивающейся экономикой.

В 1980 году Дэн Сяопин сместил председателя ЦК КПК Хуа Гофэна, ставленника и преемника Мао Цзэдуна и полностью взял Компартию под свой контроль. Он выдвинул план воссоединения материковой части Китая с Тайванем, Гонконгом и Макао на основе принципа "Одна страна — две системы". Особенно значительным достижением стало подписание соглашения между Великобританией и КНР от 19 декабря 1984 года, по которому Гонконг был возвращен Китаю в 1997 году. Дэн Сяопин согласился на протяжении 50 лет не менять сложившуюся за 99 лет британского владычества политическую и экономическую систему Гонконга. Аналогичное соглашение о возврате Макао было подписано с Португалией. Неформальный лидер КНР взял на вооружение принцип "Одна страна — две системы" для переговоров с Тайванем о воссоединении. Вместе с тем отношения с СССР не улучшились, но Дэн Сяопин не забыл большевистский нэп, труды Николая Бухарина и поддержал "семейный подряд" на селе.

В Китае началась "политика открытых дверей", в первую очередь для хуацао (китайских эмигрантов), позволившая привлечь в экономику масштабные международные инвестиции.

Во время командировки Сяопина в провинцию Гуандун местные руководители в Гуанчжоу начали жаловаться на массовое бегство китайцев через границу в Гонконг. Они отметили, что в отличие от официальной статистики число беженцев выходит за разумные границы и составляет миллион. По воспоминаниям очевидцев, Дэн Сяопин остолбенел от этой цифры, но в конце разговора отметил, что причиной

являются проблемы политики коммунистической власти в Пекине и на местах. Партия не может позволить, чтобы китайский народ постоянно жил в бедности.

Когда руководители провинции Гуандун стали просить у лидеров Коммунистической партии денег на проведение эксперимента, то получили отказ. Дэн Сяопин популярно объяснил, что у Центрального комитета КПК денег нет, необходимо самим находить финансовый капитал, тем более партия дала самое главное — свободу действий. Для этого местные руководители-коммунисты должны проявлять смелость в поступках и мыслях, быть мужественными и морально готовыми проложить новый путь реформам. Однако правительство выделило скромных 30 млн юаней (примерно \$5 млн) в качестве стартового капитала.

Старт был дан в марте 1979 года, когда уезд Баоань был переименован в окружной город Шэньчжэнь, который Дэн Сяопин избрал в качестве месторасположения одной из особых экономических зон как "китайский ответ Гонконгу". Китайская государственная компания China Merchants с целью привлечения гонконгских бизнесменов создала в Шекоу (Наньшань) промышленную зону, а в марте 1980 года центральные власти официально одобрили создание первой в Китае Шэньчжэньской ОЭЗ. Всекитайское собрание народных представителей приняло закон о создании особых экономических зон для привлечения иностранных инвестиций, взяв на себя обязательства по обеспечению прибыли зарубежным партнерам.

"Архитектор экономических реформ" Дэн Сяопин консолидировал работу всех министерств на строительство "социализма с китайской спецификой". В этом процессе особая роль принадлежала Министерству государственной безопасности (МГБ), разработавшему программу привлечения иностранных инвестиций и передовых зарубежных технологий. Многие внешнеэкономические компании, созданные МГБ за рубежом, работали над реализацией этих целей. МГБ сыграло важную роль как инструмент обеспечения радикальных китайских реформ "открытой экономики".

Дэн Сяопин, избранный председателем Центрального военного совета ЦК КПК (1981—1989) — ключевого поста в коммунистическом Китае — стал самым влиятельным человеком в партии.

В 1982 году ЦК КПК издал документ под названием "О некоторых исторических вопросах со времен образования КНР". Мао Цзэдун был объявлен "великим марксистом, пролетарским революционером, военачальником и генералом", а также бесспорным основателем государства и Народно-освободительной армии Китая. Дэн Сяопин заявил, что "он был плохим на 30%, но хорошим на 70%". Документ также возложил всю вину и ответственность за "культурную революцию" на контрреволюционные силы "Банды четырех" и Линь Бяо.

К 1989 году под руководством неформального лидера КНР начались масштабные экономические реформы, базировавшиеся на теории конвергенции. Идею сближения двух систем (капиталистической и

социалистической) впервые выдвинул Питирим Соколин, выдающийся западный социолог русского происхождения. Чтобы ее суть была понятна миллиардному китайскому народу "архитектор экономических реформ" использовал формулу "неважно, какого цвета кошка, черная или белая, важно, чтобы она ловила мышей". Эта фраза впервые была высказана еще во время дискуссий "большого скачка" 1960-х годов.

Роль Дэн Сяопина в событиях на площади Тяньаньмэнь в 1989 году

Вмешательство политика в указанные события доказало, что он обладает властью в стране. 17 мая из-за слухов о военном положении на улицы Пекина вышло около 1,2 млн человек с плакатами: "Ты стар, Сяопин! Когда человеку переваливает за 80, он глупеет! Престарелое правительство — в отставку! Долой культ личности!".

За пределами Китая площадь Тяньаньмэнь приобрела всемирную известность в связи с событиями в июне 1989 года. Тогда страна сделала судьбоносный выбор, остановив разгул пекинского "Майдана". В отличие от Советского Союза китайская перестройка пошла другим путем, приведшим к сохранению коммунистической власти и созданию экономически мощной державы.

"Цивилизованный" Запад ждал другого результата — распада последней империи после самоубийства СССР. Прогнозы не оправдались, несмотря на то, что Соединенные Штаты с того времени окончательно сбросили фиговый листок, прикрывавший "истинные" ценности, и начали использовать ложь в качестве главного орудия "правильной" демократии.

Американские СМИ после событий 4 июня 1989 года на площади Тяньаньмэнь распространили лживую информацию о "кровавом китайском тоталитаризме", которая уже более тридцати лет гуляет по миру. Согласно западной версии, в этот день китайские власти бросили на подавление мирных протестов на центральной площади столицы армию, что привело к гибели нескольких тысяч человек.

Вначале протестующие студенты требовали, наряду с либерализацией экономики, приведшей к росту коррупции в верхних эшелонах власти, и либерализации политической системы по примеру Советского Союза. И "буревестник" советской перестройки рекомендовал китайским товарищам начинать с политической реформы. Но где теперь Советский Союз и товарищ Горбачев?

Политическая система коммунистического Китая имеет свои особенности. Абсолютная власть не принадлежит партийному лидеру. Перед протестными событиями на площади Дэн Сяопин не был партийным лидером, но возглавлял Центральные военные советы КНР и ЦК КПК, что позволяло контролировать вооруженные силы Китая. Политик считал первоочередность политических реформ пагубной для Китая и, увидев в генеральном секретаре ЦК КПК Ху Яобане "китайского Горбачева", принял меры для отстранения его от власти. На Западе происходящие в

Пекине протесты воспринимали как преддверие падения коммунистического режима в Китае.

Но, как и в последующих "цветных революциях", организованных США, протестное движение возглавили радикалы при участии уголовных элементов. Зазвучали призывы к вооруженному выступлению. Еще 20 мая 1989 года в Пекине было введено военное положение. Власти безрезультатно требовали от протестующих студентов очистить площадь, однако призывы не возымели действия. На окраинах города стали возводить баррикады и нападать на безоружных военных. Попытка солдат продвинуться к центральной площади закончилась настоящим побоищем со стороны радикалов с применением "коктейлей Молотова", камней и металлических палок.

В этот драматический момент Дэн Сяопин занял жесткую позицию и отдал приказ о вводе в Пекин вооруженных армейских подразделений для наведения порядка. Площадь Тяньаньмэнь была блокирована танками, бронетранспортерами и бульдозерами. И по требованию властей палаточный студенческий городок (несколько тысяч протестующих) на площади Ворот небесного спокойствия к утру 4 июня... разошелся, здесь не было погибших. Но с 1989 года ложь о "побоище на площади Тяньаньмэнь" стала важнейшим фундаментом крупномасштабной информационной войны "цивилизованных" Соединенных Штатов против остального мира.

Вместе с тем пекинские радикальные элементы, возведшие на улицах столицы баррикады, продолжали атаковать военных: поджигали машины, забрасывали солдат камнями, применяли и огнестрельное оружие. Громили машины скорой помощи, пытавшиеся увозить раненых военных. Некоторых их них сжигали живьем, а обгорелые трупы вешали на улицах. Эти страшные фотографии западные СМИ не публиковали.

Естественно, что армия с такими "демократическими" протестами не церемонилась. Уничтожение очагов сопротивления продолжалось в течение нескольких дней. По официальным китайским данным о событиях в Пекине, в начале июня 1989 года погибли около 200 человек и около 7 тыс. получили ранения. Западные источники называли другие цифры — от 2 до 6 тыс. убитых гражданских и погибших военных.

Запад во главе со США обвинил Китай в тоталитаризме и расправе над мирными протестующими студентами. На КНР были наложены санкции, а Советский Союз использовал ситуацию для стремительного укрепления отношений двух стран. Начало было положено еще в мае 1989 год, когда во время визита Михаила Горбачева в Китай Дэн Сяопин предложил "закрыть прошлое, открыть будущее" в целях нормализации китайско-советских отношений.

От санкций против Китая Запад быстро отказался, взвесив выгоды экономического сотрудничества с Поднебесной. Нельзя забывать, что Западом правит капитал, а не политики, которые и в этот раз ошиблись с прогнозами. С вливанием зарубежных инвестиций и переносом в Китай многих производств,

страна не превратилась в мировую фабрику, обслуживающую потребности Запада, а взяла курс на достижения экономического лидерства.

После событий на площади Тяньаньмэнь произошли кардинальные изменения в китайском руководстве, власть и влияние Дэн Сяопина ослабли, и на передний план выдвинулась фракция политиков, противящихся его реформам. Но Чжао Цзяян — сторонник либерального политического курса, выступавший против применения силы, был смещен с поста генерального секретаря ЦК КПК. На смену ему пришел Цзян Цзэминь, поддержанный Дэн Сяопином. Эксперты считают, что преданность генерального секретаря ЦК КПУ Цзян Цзэминя политике Дэн Сяопина укрепила его позиции, и он стал преемником Патриарха. Новое руководство продолжило экономические реформы, сохранив политическую стабильность.

Дэн Сяопин добился отстранения от власти двух генеральных секретарей ЦК КПК — Ху Яобана и Чжао Цзяяна. Политик утверждал, что Китай находится на первой ступени "социализма с китайской спецификой" и строительства среднезажиточного общества. Идеологические принципы стали играть минимальную роль в экономике, что доказало эффективность на практике. Многие реформы шли снизу и были поддержаны партией. В сельском хозяйстве большинство "народных коммун" было распущено, а крестьянство в основном перешло на семейный подряд. Это было совершенно не похоже на перестройку, инициированную Михаилом Горбачевым в СССР, где почти все преобразования навязывались указаниями сверху. На втором этапе китайских реформ (1984—1992) произошел переход к рыночной экономике.

После отставки с поста председателя Центрального военного совета в 1989 году Дэн Сяопин ушел с других официальных должностей, сохранив за собой статус почетного президента Всекитайской спортивной федерации игроков в бридж и невероятный для коммунистических режимов авторитет у партии и народа. Китай по-прежнему переживал "эру Дэн Сяопина" — "главного архитектора китайских экономических реформ и социалистической модернизации". Он продолжал оставаться духовным лидером Китая, оказывая решающее влияние на внутреннюю и внешнюю политику государства. Сяопин подал политикам старшего поколения хороший пример того, как надо достойно уходить, а не занимать руководящие посты до самой смерти.

Чтобы окончательно утвердить экономические идеи в качестве приоритетных, в начале 1992 года политик осуществил знаменитое южное турне, посетив Гуанчжоу, Шэньчжэнь, Чжухай и Шанхай. Во время поездки Дэн Сяопин много выступал, рассказывая о важности экономических преобразований, и в очередной раз завоевал поддержку народа. Южное турне позволило укрепить позиции единомышленников на пути экономических преобразований и доказало, что Патриарх все еще является ключевой фигурой в китайской политике. В результате реформ

приморские районы Китая добились беспрецедентных экономических успехов, что в будущем оказало прямое воздействие на развитие внутренних районов страны.

Великий революционер и реформатор скончался 19 февраля 1997 года на 93-м году жизни. Официальная причина смерти — легочная инфекция на фоне болезни Паркинсона. Дэн Сяопина официально провозгласили "великим марксистом, великим пролетарским революционером, государственным деятелем, военачальником и дипломатом; одним из главных руководителей Коммунистической партии Китая, Народно-освободительной армии Китая и Китайской Народной Республики; "Великим архитектором китайских экономических реформ и социалистической модернизации". Согласно завещанию его прах был развеян над просторами Желтого моря.

Личная жизнь

Дэн Сяопин был женат три раза. Первая жена училась с ним вместе в Москве, но умерла в возрасте 24 лет спустя несколько дней после рождения дочери, вскоре тоже умершей. Вторая жена (с 1931) бросила Дэн Сяопина в 1933 году после его партийной проработки и покаяния. Третья жена — Чжо Линь, дочь промышленника, стала членом КПК в 1938 году и на следующий год вышла замуж за Сяопина. В этом браке были рождены три дочери и два сына. Старший сын — студент пятого курса университета — во время "культурной революции" был, схвачен хунвейбинами, подвергся пыткам и заключению, выброшен из окна третьего этажа, стал инвалидом и посвятил жизнь борьбе за права людей с ограниченными возможностями в Китае. Одна из дочерей работает заместителем министра науки и техники КНР. Младшая дочь является автором книги "Мой отец — Дэн Сяопин". Младший сын после окончания факультета естественных наук Пекинского университета работал в США профессором Рочестерского университета.

По версии американского журнала Time, Дэн Сяопин дважды был назван "Человеком года" (1978, 1985). Издание отметило его как Верховного руководителя Китая с конца 1970-х годов, проводившего радикальные экономические реформы, которые стали вызовом для ортодоксальных марксистов. Политика Дэн Сяопина сделала Китай частью мирового рынка.

Заключение

Дэн Сяопин стал "Великим архитектором китайских реформ", основанных на постепенной конвергенции капитализм и социализма под руководством Коммунистической партии. Это один из немногих

политиков мирового уровня, доказавший, что реальная власть обусловлена не занимаемой должностью, а личностью.

На протяжении последнего десятилетия жизни Дэн Сяопин не имел никакого официального статуса в государстве, лишь занимал должность почетного президента Всекитайской спортивной федерации игроков в бридж. Но, отказавшись от партийных постов, сохранил исключительный авторитет, был одним из самых могущественных людей в мире и распоряжался судьбой миллиардного народа.

Почему именно этот человек аккумулировал китайские традиции и смог сформулировать понятные стратегические цели? Он не обладал характерным для советской номенклатуры образованием — смесью технического с партийным, имел типичный для цивилизованного мира конца XX века общекультурный образовательный уровень. Воспитанный на традициях конфуцианства, Дэн Сяопин получил образование в Китае, во Франции и Советском Союзе. Это позволило ему понять особенности и этнокультурные различия трех разных цивилизаций, чтобы сформулировать принципы строительства современного общества с китайской спецификой — конфуцианский социализм.

В отличие от Советского Союза, где политические реформы предшествовали экономическим и закончились геополитическим самоубийством государства, Китай успешно осуществил экономические преобразования. Основой "экономического чуда" стала не только дешевая рабочая сила, но и сила духа китайского народа. В отличие от демократической России, взявший курс на создание потребительского общества по западному образцу, Китай приступил к очередному этапу эпохальных реформ, в центре которых — семья, причем не только со "средним уровнем "зажиточности", а и с определенными нравственными установками.

Китайская партийная номенклатура при Мао Цзэду не была так коррумпирована, как советская в эпоху Леонида Брежнева. Разложившийся советский чиновничий аппарат и развалил державу. Дэн Сяопин до последних дней называл первого и последнего президента СССР Михаила Горбачева одним словом — "глупец".

По мнению китайских лидеров, после смерти Иосифа Сталина Коммунистическая партия Советского Союза проделала путь от "болтуна", "большого дурака" Хрущева и престарелых генсеков до "глупца" Горбачева. Советскую компартию погубил махровый догматизм.

Список использованной литературы

1. *Панцов А.* Дэн Сяопин / Александр Панцов. — Москва : Молодая гвардия, 2013. — 558 с. — (Серия ЖЗЛ).
2. *Дергачев В.* Падение и взлет китайского Дракона / В. Дергачев // Издательский проект профессора Дергачева. — Режим доступа: www.dergachev.ru. — Загл. с экрана.
3. *Вольнец А.* Военный диктатор Дэн Сяопин / Алексей Вольнец // Русская планета. — Режим доступа: <https://rusplt.ru/society/education/world/voennyiy-diktator-den-syaopin-10245.html>. — Загл. с экрана.

Поступила в редакцию 13 сентября 2021 года

УДК 07:342.732](477)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.9(302).26-30

Ірина Коваленко,

кандидат наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри телерепортерської майстерності
Харківської державної академії культури,
e-mail: irinapavlovna236@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-263X>

Свобода преси та демократія

У статті визначено аспекти залежності між свободою преси та демократією. Наголошуючи, що подібно до того, як сучасна демократія неможлива без вільної преси, так і свободу преси важко реалізувати в умовах авторитарних режимів, авторка зосереджує увагу на двох аспектах окресленої проблеми: ролі засобів масової інформації в забезпеченні прозорості політичних виборів та контролі за діяльністю влади.

Авторка критикує розуміння свободи преси як абсолютного явища та зауважує, що навіть у сучасних найдемократичніших суспільствах інститут преси зазнає зовнішнього (з боку урядів та олігархії) й внутрішнього (з боку власників і редакторів медійних видань) тиску, що позначається на його діяльності. Проте багатопартійність політичної системи в умовах демократії зумовлює публікацію у пресі багатьох позицій і поглядів, оскільки різні видання віддають симпатії різним політичним силам, як керівним, так і опозиційним. Політичний плюралізм породжує феномен об'єктивності інформаційного поля. Оприлюднення різних позицій і поглядів щодо актуальних суспільних проблем дає можливість споживачам медійної інформації зіставляти їх і робити відповідні висновки.

Стверджуючи, що свобода преси є відносним поняттям, авторка зауважує, що в умовах демократії її можуть обмежувати в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку для запобігання заворушенням чи злочинам, розголошенню конфіденційної інформації, для охорони здоров'я населення, захисту репутації та прав людей, підтримання авторитету й неупередженості правосуддя. Проте обмеження повинно чітко відповідати трьом умовам, зокрема: суворо узгоджуватись із законом; мати гуманні та легітимні цілі; бути потрібним для досягнення зазначених цілей і корелювати з ними.

Ключові слова: свобода преси; засоби масової інформації; журналістика; журналістські організації; "четверта влада"; демократія; політичні вибори; громадянське суспільство

Постановка проблеми. Свобода преси є одним із наріжних каменів демократії — форми політичних систем, котра надає людині максимальний ступінь свободи й певною мірою залучає її до участі в політичній діяльності, що сприяє розвитку механізмів соціального саморегулювання й еволюційному поступу суспільства. Аналіз кореляції між рівнем соціально-економічного розвитку та характером політичного режиму доводить, що, попри наявність чи відсутність природних ресурсів, демократія відіграє першорядну роль у забезпеченні економічного та соціального прогресу. Проте без доступу громадян до інформації й безперешкодного обміну нею успішне функціонування механізмів сучасного демократичного суспільства неможливо. Що повніше поінформовані учасники політичного процесу, то прозорішою стане політика й простіше забезпечити її змістом, який відповідає інтересам людини та суспільства.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Специфіку взаємозв'язку та взаємозалежності свободи преси й демократії вивчали закордонні науковці Д. Грабер і Дж. Данвей, Дж. Думен, М. Кертіс, Дж. Кин С. Нельсон [1—5] і вітчизняні дослідники І. Головка, І. Коваленко, І. Підкуркова, О. Романюк [6—9]. Однак значущі аспекти цієї проблеми, зокрема межі свободи преси та їх детермінанти в умовах демократії, в науковій літературі належно не висвітлено.

Мета статті полягає в поглибленні розуміння органічного взаємозв'язку між свободою преси та демократією на підґрунті вивчення цих складників.

Виклад основного матеріалу дослідження

Взаємозв'язок свободи преси та демократії.

Свобода преси нерозривно пов'язана з демократією, і цей зв'язок має обопільний характер. Подібно до того, як сучасна демократія неможлива без вільної преси, так і свобода преси є примарним явищем в умовах авторитарних режимів. Неможливість упровадження демократії без свободи преси зумовлена обставинами, які розглянемо далі.

По-перше, універсальним (мінімальним) критерієм сучасної демократії є формування влади завдяки вільним, конкурентним і прозорим виборам [10, р. 21]. Щоб вибори були *вільними*, слід надати електорату якнайповнішу інформацію про кандидатів і правові норми, що регулюють процес обрання. Щоб вибори були *конкурентними*, потрібно, аби кожен кандидат і політична сила в разі перемоги мали змогу донести до виборців власне бачення суспільно-політичної ситуації й програму діяльності. Виконання цих двох умов неможливо забезпечити без участі вільної преси. Навіть більше, це неодмінний атрибут *прозорості* виборів, якої досягають через ефективний контроль за їх перебігом і результатами з боку структур громадянського суспільства й міжнародних демократичних інститутів. Вільна преса, разом із політичними партіями та правозахисними організа-

ціями, є важливим інститутом громадянського суспільства, що здійснює такий контроль.

По-друге, вільна преса не дає владі, навіть коли її сформовано за результатами демократичних виборів, вийти за межі конституції та інших законів, що регулюють її діяльність. Якщо вільне підприємництво становить економічну основу громадянського суспільства, то вільна преса — інформаційну [7, с. 242]. Це найважливіша структура, так звана "четверта влада", через яку громадянське суспільство контролює уряд.

Що таке свобода преси? Поняття свободи преси генетично пов'язано з поняттям свободи загалом. Останню можна визначити як такий стан певного актора соціальних відносин, за якого він самостійно встановлює власні дії, тобто вони не залежать від зовнішніх чинників. Проте абсолютної свободи (робити все, що заманеться) не буває, оскільки будь-який суб'єкт соціальних відносин у певний спосіб пов'язаний з іншими суб'єктами. Свого часу Т. Гоббс у "Левіафані" наголосив, що абсолютна свобода — це "війна усіх проти усіх", що ставить людство на межу самознищення [11].

У суспільстві неможливо досягти абсолютної свободи, а отже й абсолютної свободи преси. Навіть у сучасних найдемократичніших спільнотах інститут медіа відчуває численні зовнішні та внутрішні тиски, що суттєво позначається на його діяльності. Зовнішні тиски — це вплив з боку уряду та бізнесу. Влада зазвичай використовує різноманітні важелі впливу на засоби масової інформації для продукування та поширення інформації, що позитивно висвітлює її діяльність чи містить щонайменше критики. Представники великого бізнесу, які фінансують найавторитетніші інформаційні видання, вдаються до такої стратегії для реалізації приватних і корпоративних інтересів. Зовнішній тиск породжує тиск внутрішній — із боку редакторів на журналістів, аби спонукати їх до "правильного" висвітлення подій.

Чи є свобода преси примарним явищем? Ні, це конкретне поняття, що зумовлює стан політичних відносин у суспільстві. Соціально-політичні умови, потрібні для того, аби пресу певної країни можна було кваліфікувати як вільну, розглянемо докладніше.

По-перше, *відсутність монополії на владу* з боку будь-якої політичної сили чи особи, що сприяє відносній свободі функціонування засобів масової інформації та діяльності журналістів. Без монополії уряд не спроможний жорстко контролювати пресу, оскільки разом з урядовими виданнями виходять і неурядові. До того ж у розвинених (ліберальних) демократіях кількість неурядових видань значно перевищує кількість урядових. Багатопартійність політичної системи зумовлює публікацію у пресі різних позицій і поглядів, оскільки різні видання віддають симпатії різним політичним силам, як керівним, так і опозиційним. Політичний плюралізм породжує феномен об'єктивності інформаційного поля. Подібно до того, як немає абсолютної свободи преси, немає й абсолютної об'єктивності медійних видань, оскільки вони, як зазначалося, зазнають зовнішніх тисків. Окрім того, журналісти мають власні політичні

переконання, що певною мірою позначається на публікаціях. Водночас оприлюднення різних позицій і поглядів щодо актуальних суспільних проблем дає змогу споживачам медійної інформації зіставляти їх і робити власні висновки, що й породжує відносну об'єктивність.

По-друге, *правове регулювання діяльності засобів масової інформації*. Закони та інші правові акти визначають соціальні умови діяльності медійних видань, найважливішими з яких для свободи преси є доступність і цілісність інформації. *Доступність* означає, що будь-яка інформація, якщо вона не шкодить національній безпеці та не порушує суспільну мораль, має право на оприлюднення. Закони демократичних країн регламентують право доступу журналістів до отримання чесної та неупередженої інформації від політичних і громадських владних структур для забезпечення відкритої інформаційної політики. *Цілісності* інформації досягають через захист від спотворення з боку зовнішньої (урядової) чи внутрішньої (редакційної) цензури. Правове регулювання запобігає втручанням у діяльність журналістів зовнішніх і внутрішніх акторів, що є порушенням чинного законодавства й підлягає покаранню.

По-третє, *сила та згуртованість громадянського суспільства*. Громадянське суспільство є певною альтернативою держави, водночас у реальному житті вони невіддільні. З одного боку, громадянське суспільство не може існувати без держави, оскільки пануватиме анархія, з іншого — держава без громадянського суспільства є тоталітарною, й усі процеси: від виробництва продукції до інформування населення — суворо контролює уряд. Громадянське суспільство — це соціальний простір, де індивіди будують відносини без втручання державної влади й вільно взаємодіють як політично незалежні суб'єкти. Функції держави зводяться до запровадження певних правил взаємодії між людьми та контролю за їх дотриманням. Водночас громадянське суспільство не лише виконує функції самоорганізації суспільного життя, а й опікується захистом власних структур, у тому числі й неурядової (вільної) преси, у разі якщо держава (в особі уряду) свавільно втручається в їхню діяльність. Є чимало прикладів, коли закриття інформаційних видань через гостру критику влади призводило до масових протестів, ініційованих опозиційними політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями. Наслідками конфронтації не раз ставали відставка урядів чи зміна керівних партій через дочасні вибори.

По-четверте, *наявність журналістських асоціацій*, що виконують функцію самозахисту свободи преси. У багатьох провідних країнах журналісти як професійна група, що має специфічні соціальні інтереси й законні права, які слід захищати, створили фахові об'єднання, найважливішими завданнями яких є:

— організація колективного опору спробам тиску на свободу преси з боку урядових та олігархічних структур;

— проведення журналістських розслідувань щодо фактів порушення свободи преси;

— перешкоджання переслідуванню журналістів за їхню діяльність;

— організація допомоги незаконно звільненим журналістам.

Окрім національних журналістських асоціацій, діє багато міжнародних об'єднань, що обстоюють свободу преси та права журналістів по всьому світу. До найпотужніших і найактивніших належать: Міжнародна федерація журналістів, Міжнародна асоціація із захисту свободи слова, Міжнародний інститут преси, міжнародна недержавна правозахисна організація "Репортери без кордонів", Всесвітній комітет із захисту свободи преси, Фонд свободи преси. Головним завданням цих організацій є здійснення морального впливу на країни з політичними режимами, що порушують свободу преси, аби спонукати їх до розгортання процесів демократизації.

Що не можна вважати порушенням свободи преси? Оскільки свобода преси є відносним поняттям, слід враховувати, що в умовах демократії її можуть обмежувати в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку для:

- запобігання заворушенням чи злочинам;
- охорони здоров'я населення;
- захисту репутації чи прав людей;
- запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно;
- підтримання авторитету й неупередженості правосуддя.

Згідно з нормами міжнародного права обмеження на свободу слова мусить відповідати трьом умовам:

— суворо узгоджуватись із законом. Законодавчі акти, що регулюють ці обмеження, повинні бути недвозначними та не давати можливості для різномудраччя;

— мати гуманні та легітимні цілі, як-от: захист національної безпеки, громадського порядку та суспільної моралі, здоров'я, репутації, гідності особи, авторського права, заборона пропаганди соціальної, расової, національної чи релігійної ворожнечі та розголосу відомостей, що містять державну таємницю;

— бути потрібними для досягнення зазначених цілей та узгоджуватись з ними.

Потреба в обмеженні свободи преси зазвичай виникає під час війни. Сучасна історія переконує, що незалежно від рівня демократизації в суспільстві, держава додатково обмежує право на доступ та поширення інформації в умовах ведення воєнних дій. Проте ці обмеження мають бути тимчасовими (лише на період ворожнечі), частковими (поширюються винятково на інформацію, котру може використати ворог) й легітимними (набирають чинності згідно з рішенням суду чи принаймні не викликають заперечень із боку судових інституцій, що реально не залежать від влади).

Роль вільної преси у процесі демократизації сучасного світу. Провідною тенденцією політичного розвитку світу за останні пів століття стала демократизація. Якщо 1974 р. налічувалося 39 демократичних країн, що дорівнювало 27,5% загальної кількості політичних режимів [1, р. 26, tab. 1], то на початок 2020 р. — 114, а їх питома вага досягла 58% [4]. Кульмінаційним моментом став 1992 р., коли кількість демократичних режимів вперше за історію людства перевершила кількість недемократичних. Ця подія була пов'язана з лавинним падінням комуністичних систем, що відбулося впродовж 1989—1991 рр. [12] і було зумовлено переходом керівництва СРСР до політики гласності, розгорнутої в межах концепції перебудови. Новації радянського керівництва, що передбачали значне пом'якшення цензури, надання більшої свободи слова та відкритості медійним публікаціям, швидко поширилися поміж країн-сателітів колишнього СРСР. Хоча лідери комуністичних держав намагалися зробити публічність дозваною, до весни 1989 р., як зауважує А. Браун, вона переросла в майже необмежену свободу слова [13; 14]. Коли жителі країн соцтабору дізналися із засобів масової інформації правду про природу комуністичних режимів та їхні злочини, а також про рівень життя у вільному світі (капіталістичному, за термінологією того часу), колишня політична ідеологія остаточно втратила соціальну підтримку.

Вільна преса відіграла важливу роль не лише в поваленні комуністичного ладу та подальшій демократизації більшості соціалістичних країн, а й у поширенні демократичної хвилі світом. С. Гантінгтон вважає однією з основних причин безпрецедентного демократичного прориву наприкінці ХХ ст. "ефект сніжної кулі", сутність якого полягала в тому, що нові політичні, соціальні й моральні цінності ширилися світом завдяки засобам масової комунікації [15]. Хоча в популяризації демократичних ідей провідну роль відігравали радіо й телебачення, вони здебільшого транслювали матеріали, надруковані в газетах і журналах.

Висновки. Сутність органічного зв'язку між свободою преси та демократією уособлює теза про те, що свобода преси без демократії є ілюзорною, а демократія без свободи преси — нездійсненною. Свобода преси, забезпечуючи прозорість політичних виборів і контроль виборних органів влади, є важливим та невіддільним механізмом демократизації. Хоча це відносне поняття, демократичні режими, розвиваючи не лише політичний, а й економічний та культурний плюралізм, дають громадянам право вибору між різними поглядами, політичними позиціями й ідеологіями. За демократії разом з урядовими засобами масової інформації функціонують і неурядові, що відіграють вагомий роль в інформуванні населення в демократичних країнах. Нині вільна преса є найважливішим елементом процесів демократизації, поширюючи її ідеали та цінності світом.

Список використаної літератури

1. Curtis M. K. *Free Speech, "the People's Darling Privilege": Struggles for Freedom of Expression in American History* / M. K. Curtis. — Durham & London : Duke University Press, 2000. — 520 p.
2. Doomen J. *Freedom and Equality in a Liberal Democratic State* / J. Doomen. — Gent : Bruylant, 2014. — 238 p.
3. Graber D. A. *Mass-Media and American Politics* (4 ed.) / D. A. Graber & J. L. Dunaway. — Los Angeles & Washington (DC) : CQ Press, 2015. — 464 p.
4. Keane J. *Media and Democracy* / J. Keane. — Cambridge (UK) : Polity Press, 1991. — 216 p.
5. Nelson S. P. *Beyond the First Amendment: The Politics of Free Speech and Pluralism* / S. P. Nelson. — Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005. — 226 p.
6. Головка І. В. Роль засобів масової інформації у становленні ліберальної демократії / І. В. Головка // Вісник Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2010. — № 6. — С. 172—181.
7. Коваленко І. П. Незалежна журналістика як засіб контролю громадянського суспільства за здійсненням політичної влади (функціональний аспект) / І. П. Коваленко // Вісник Харківської державної академії культури. — 2013. — Вип. 41. — С. 241—246.
8. Romanyuk O. *The Mass-Media and Political Regimes (The Problem of Mass-Media Determination by Political Regimes)* / O. Romanyuk, I. Kovalenko // Visnyk of Kharkiv Academy of Culture. Series: Social Communications. — 2017. — Is. 50. — P. 245—251.
9. Підкуркова І. В. Рівень свободи преси як показник розвиненості демократії // Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія — 2019. — № 2 (41). — С. 142—151. — Режим доступу: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.41.168315>. — Назва з екрана.
10. Diamond L. (1996). *Is the Third Wave Over?* / L. Diamond // *Journal of Democracy*. — 1996. — № 7 (3). — P. 20—37.
11. Hobbes T. *Leviathan: Or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civill* / T. Hobbes ; ed. by Ian Shapiro. — New Haven : Yale University Press, 2010. — 608 p.
12. *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953* / edited by Carl Joachim Friedrich. — Cambridge (Mass) : Harvard University Press, 1954. — 386 p.
13. *Freedom in the World*. — Mode of access: https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_in_the_World. — Title from the screen.
14. Brown A. (2009). *The Rise and Fall of Communism* / A. Brown. — New York : Harper Collins, 2009. — 720 p.
15. Huntington S. P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* / S. P. Huntington. — Norman & London : University of Oklahoma Press, 1991. — 366 p.

Iryna Kovalenko
Freedom of the press and democracy

This paper is devoted to elucidating the interdependence between freedom of the press and democracy. The author emphasizes that just as modern democracy is impossible without a free press, so freedom of the press is a phantom phenomenon in autocratic regimes, and draws attention to two aspects of this problem: the role of the media in ensuring transparency of political elections and government control. He criticizes the understanding of press freedom as an absolute phenomenon and emphasizes that the institution of the press even in today's most democratic societies experiences various external (from governments and oligarchy) and internal (from media owners and editors) pressures that affect its activities. However, the multiparty system in a democracy requires the publication in the press of different positions and views, as different publications give their sympathy to different political forces, both ruling and opposition. Political pluralism gives birth to the phenomenon of objectivity of the information field. Publication of different positions, different points of view on current social issues, allows consumers of media information to compare them and draw their own conclusions on this basis.

While arguing that freedom of the press is a relative concept, the author notes that in a democracy it may be restricted in the interests of national security, territorial integrity or public order in order to prevent riots or crimes, to protect public health, to protect reputation or the rights of others, to prevent the disclosure of information obtained in confidence, or to maintain the authority and impartiality of justice. However, this restriction must meet three conditions: it must be strictly in accordance with the law, have just and legitimate goals, and be necessary and adequate to achieve such goals.

Keywords: *freedom of the press; mass media; journalism; journalistic organizations; the "fourth estate"; democracy; political elections; civil society*

References

1. Curtis M. K. (2000). *Free Speech, "the People's Darling Privilege": Struggles for Freedom of Expression in American History*. Durham & London: Duke University Press.
2. Doomen J. (2014). *Freedom and Equality in a Liberal Democratic State*. Gent: Bruylant.
3. Graber D. A. & Dunaway J. L. (2015). *Mass-Media and American Politics* (4 ed.). Los Angeles & Washington (DC): CQ Press.
4. Keane J. (1991). *Media and Democracy*. Cambridge (UK): Polity Press.
5. Nelson S. P. (2005). *Beyond the First Amendment: The Politics of Free Speech and Pluralism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
6. Golovko I. V. (2010). Rol' zasobiv masovoyi informatsiyi u stanovlenni liberal'noyi demokratiyi [The Role of the Mass-Media in the Formation of Liberal Democracy]. *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law Academy. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 6, pp. 172—181.
7. Kovalenko I. P. (2013). Nezalezha zhurnalistyka yak zasib kontrolyu hromadyans'koho suspil'stva za zdiysnenniam politychnoyi vlady (funktsional'nyy aspekt) [Independent Journalism as a Means of Civil Society Control over the Exercise of Political Power (Functional Aspect)]. *Visnyk of Kharkiv Academy of Culture. Series: Social Communications*, 41, pp. 241—246.

8. Romanyuk O. & Kovalenko I. (2017). The Mass-Media and Political Regimes (The Problem of Mass-Media Determination by Political Regimes). *Visnyk of Kharkiv Academy of Culture. Series: Social Communications*, 50, pp. 245—251.
9. Pidkurkova I. V. (2019). Riven' svobody presy yak pokaznyk rozvynenosti demokratiyi [The level of Freedom of the Press as an Indicator of the Development of Democracy]. *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 41 (2), pp. 142—151. [Online], available at: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.41.168315>.
10. Diamond L. (1996). Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7 (3), pp. 20—37.
11. Hobbes T. (2010). *Leviathan: Or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civill*. New Haven: Yale University Press.
12. Friedrich C. J. [ed.]. (1954). *Totalitarianism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953*. Cambridge (Mass): Harvard University Press.
13. Freedom in the World. (2021), [online]. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_in_the_World.
14. Brown A. (2009). *The Rise and Fall of Communism*. New York: Harper Collins.
15. Huntington S. P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman & London: University of Oklahoma Press.

Надійшла до редакції 7 липня 2021 року

З АРХІВУ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

УДК 082.2-027.541(477)"1954/1959"(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.9(302).30-43

Лариса Дояр,

кандидат історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник Державного архіву друку

Книжкової палати України,

e-mail: arkhiv@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Регіональні літературні альманахи УРСР на порозі шістдесятництва (1954—1959)

У статті порушено проблему світоглядних трансформацій радянської доби. Йдеться про зміни, пов'язані з періодом "відлиги", коли з ініціативи нового лідера КПРС М. Хрущова радянське суспільство розпочало звільнятися від сталінських пут репресивного тиску на свідомість, завдяки чому з'явилася ціла плеяда неординарних художників слова. Метою авторського дослідження стало проведення контент-аналізу літературних журналів та альманахів, що виходили впродовж 1954—1959 рр. у регіональних осередках Спілки письменників України. В об'єктив авторської уваги потрапили видання, що зберігаються у фондах Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова, зокрема часописи "Харків", "Крым", "Літературна Одеса", "Літературный Донбасс", "Літературна Ровеничина", "Карпати", "Вогні Запоріжжя", "Літературне Поділля", "Вогні Придніпров'я", "Донбасс", "Степ", "Хмельницький альманах", "Літературный Севастополь" тощо. Змістові характеристики журналів авторка намагалася об'єднати в рубрики та, по змозі, класифікувати. Серед встановлених і широко позначених в усіх регіональних періодичних виданнях тогочасної України розділів насамперед виявлено і опрацьовано історико-краєзнавчий, літературно-краєзнавчий, документалістський та аматорський напрями. Крім того, авторка приділила увагу бібліографічним параметрам регіональної періодики УРСР 1954—1959 рр., а саме: накладам (у річній динаміці), передплатним кампаніям, реалізації журналів через роздрібну торгівлю, ціні часописів тощо. Докладно проаналізовано склад редакційних колегій зазначених видань. З урахуванням низьких накладів часописів, які опрацьовувала авторка, можна говорити про їх раритетність та маловживаність у дослідницькому полі сучасної України.

Ключові слова: журнал; альманах; часопис; редакційна колегія; тираж; рубрика; відділення Спілки письменників України

Постановка проблеми. Україна завжди була багата художніми талантами, не становив винятку й радянський період її історії. Друга половина 1950-х рр., у контексті літературних здобутків, посідає особливе місце, адже це був період хрущовської лібералізації, коли, після засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС, з полегшенням зітхнуло все суспільство. Можливість жити не лише за гаслами, а й без застережень висловлювати власну думку, демонструвати особистісні пошуки, ділитися почуттями сприяла появі нової генерації літераторів — шістдесятників,

які не менше за попередників любили батьківщину, були переконані в перевагах соціалістичного ладу, однак, на відміну від них, споглядали за життям, скинувши рожеві окуляри. Шістдесятники повернули літературу на рейки критичного реалізму й у такий спосіб прагнули подолати наявні в радянському житті недоліки.

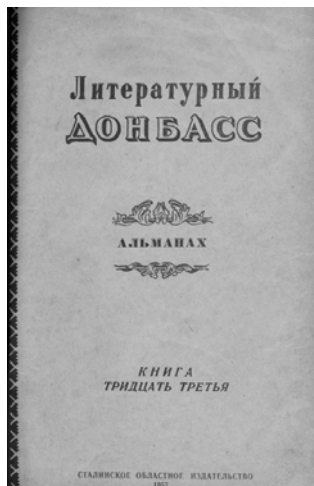
Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Добу шістдесятницької літератури загалом досліджено доволі ґрунтовно. До цього чималих зусиль доклали як літературознавці (Л. Тарнашинська, Т. Салига, В. Ба-

зильвський, М. Ільницький та інші), так й історики (О. Бажан, Г. Касьянов, О. Зарецький та інші). Останнім часом інтерес до проблеми виявляють науковці з галузі соціальних комунікацій, зокрема Н. Дзьомба дослідила національно-світоглядну публіцистику українських шістдесятників. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України плідно працює Центр дослідження проблематики українського шістдесятництва, який очолює доктор філологічних наук, професор Л. Тарнашинська. Водночас контент регіональної періодики, насамперед тієї, що виходила на порозі шістдесятництва, в цьому сенсі залишається відкритим до опрацювання.

Метою статті є проведення аналізу літературних журналів й альманахів обласного, міського та районного рівнів Української РСР, виданих упродовж 1954—1959 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині 1950-х рр. в УРСР виходило друком чимало громадсько-політичних і літературних журналів. Найвідомішими, звичайно, були часописи республіканського рівня, як-от "Дніпро", "Вітчизна", "Жовтень". Останній, зокрема, було реформовано з журналу "Радянський Львів", про який йшлося в одній з попередніх статей авторки. Окрім загальноукраїнської, в УРСР видавали велику кількість регіональної журнальної періодики, як-от часописи "Харків", "Крым", "Літературна Одеса", "Літературний Донбасс", "Літературна Ровенщина", "Карпати", "Вогні Запоріжжя", "Літературне Поділля", "Вогні Придніпров'я", "Донбасс", "Степ", "Хмельницький альманах", "Літературний Севастополь" тощо. Кожен із зазначених журналів, безумовно, мав власне обличчя, вирізнявся дизайном, обсягом, рівнем редагування, іменами авторів, жанрами й сюжетами творів. Водночас регіональну періодику об'єднувала й спільна риса — нестримне бажання популяризувати творчість маловідомих місцевих авторів та відкривати їм шлях у велику літературу. Крім того, місцеві альманахи виконували суто утилітарну місію: для вступу в літературні заклади вищої освіти абітурієнти мали подати до приймальної комісії власні друки.

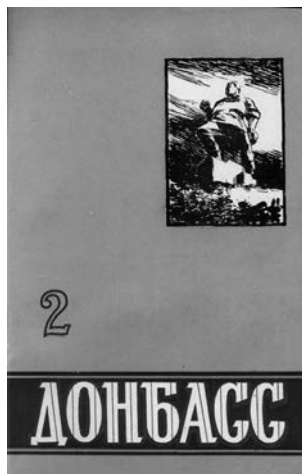
Варто зазначити, що контент регіональної громадсько-політичної та літературної періодики зазвичай складався з двох розділів: художня література (проза, поезія, драматургія тощо) та публіцистика. Однак доволі поширеними були історична документалістика, що пробуджувала дослідницьку увагу читачів, та бібліографія, через яку, завдяки рецензіям і фаховим оглядам книжкових новинок, популяризували книговидавничу діяльність у регіоні й республіці.

У цьому контексті цілком взірцевим є друкований орган Донецького відділення Спілки письменників України, двомісячник "Донбасс", котрий видавало в місті Сталіно (сучасний Донецьк) місцеве обласне книжкове видавництво (разом із цим російськомовним громадсько-політичним і літературно-художнім журналом виходив україномовний альманах "Літературний Донбасс"). У 1959 р. наклад "Донбасса" становив 10 тис. примірників, ціна номера — 4 крб. Цікаво, що в боротьбі за читача журнал демонстрував усі можливі на той час дива креативу: оголошуючи передплату на 1960 р., редакція запровадила конкурс на найкращого розповсюджувача альманаху. Було встановлено кілька премій і цінних подарунків: осіб, які залучили до річної передплати 600 читачів, заохочували радіоприймачем чи велосипедом, за 300 — видавали годинник або патефон, за 125 осіб, які придбали річну передплату, нагороджували іншими цінними подарунками [8, с. 148].

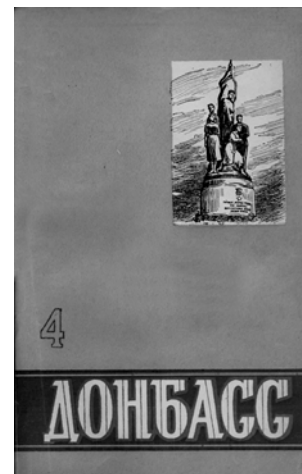
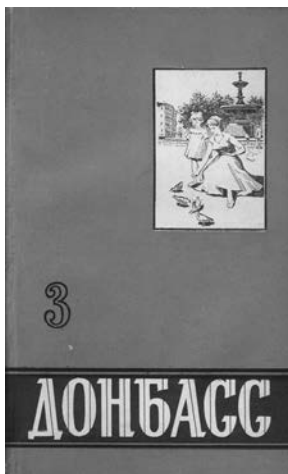
Великий за обсягом "Донбасс" мав розділи на всі читацькі смаки: художній складався з прозових і поетичних творів; публіцистичний — з актуальних нарисів; як самостійні існували рубрики "Сатира і гумор", "Сторінка для дітей", "Критика". З нагальних проблем готували публікації до розділу "У наших раднаргоспах", автори яких розповідали про соціалістичне будівництво часів єдиної в історії СРСР хрущовської "семилітки" (1959—1965). Лише впродовж 1959 року журнал "Донбасс" опублікував кілька різножанрових заміток із цієї тематики: лекцію заступника начальника планово-економічного відділу Сталінського раднаргоспу Є. Антонова [5, с. 109—115]; статтю заступника голови Сталінського облвиконкому А. Мандзюка "Прискореним кроком" [9, с. 122—124]; звіт керівника тресту "Червоноармійськвугілля" А. Потапова [7, с. 92—95]; репортаж із будівництва Старо-Бешівської електростанції (найбільшої теплової станції в тогочасній УРСР) [4, с. 81—87]; сюжетне оповідання про ударний прорив у вертикальній гірничій виробці (від 12 до 72,5 м за місяць), здійснений бригадою шахтарів І. Пилюпенка, який, на емоційний вислів урядовця "розцілюю", пообіцяв досягти високих показників неабикому, а самому міністру вугільної промисловості СРСР О. Засядьку [6, с. 82—100]; нарис М. Норинського "Семирічка крокує по Донбасу" [8, с. 72—76].

На шпальтах альманаху побачили світ прозові твори Л. Черкашиної, П. Чебаліна, С. Калінічева, Г. Кривди, В. Мухіна, М. Воротиної, Б. Крумова,

Л. Касьянова, К. Світличного, Ю. Плуталова, П. Гаврилова, М. Гревцова, Ф. Пшеничного, вірші Л. Горюго, В. Горяїнова, О. Холошенко, В. Панченка, А. Деркачева, В. Труханова, П. Безпощадного, В. Соколова, В. Шутова, Б. Орлова та інших літераторів донецького краю.

Редколегія "Донбасса" особливо пишалася близькістю малої батьківщини до видатного російського класика А. Чехова. Останній знав і любив Донбас, тож на честь 100-річчя від дня народження письменника часопис умістив кілька статей [9, с. 3—12] і світлину ювіляра з написом: "Донецький степ я люблю, і колись почував себе у ньому, як вдома, знав кожную тамтешню балочку" [9, с. 2].

До журналу "Донбасс" потрапляли справжні перлини історико-літературної документалістики. Наприклад, у першому номері за 1959 р. надруковано маловідомий епістолярій з архівів знаного письменника С. Сергєєва-Ценського, автора епопей про Кримську війну 1853—1856 рр. та "Перетворення Росії", в якій висвітлено події 1914—1958 рр. [4, с. 50—53]. Листування зав'язалося випадково, ім'я письменницького візаві невідомо. Зрозуміло лише, що це був один із представників донецького літературного гуртка, який звернувся до Сергєєва-Ценського, аби з'ясувати, чи жив останній коли-небудь у Донбасі. У листі від 23 квітня 1955 р. письменник відповів, і

відтоді між ними зав'язалося листування. На той момент лауреат Сталінської премії, академік АН СРСР жив у Алушті, роки його земного існування добігали кінця. Тим ціннішими, й не тільки для адресата, є його щирі зізнання та слухні поради. У листі від 23 квітня 1955 р. письменник розповів подробиці народження сюжету роману "Перетворення людини", що складався з двох повістей, першу з яких ("Похила Олена") автор писав, спираючись на реальні події 1910 р. [4, с. 51]. У листі від 2 березня 1956 р. російський літератор наполегливо радив співрозмовникові не витратити дорогоцінний час на вивчення "книжечки Є. С. Поповкіна", а досліджувати постать справжнього титана української літератури І. Франка (текст наведено в українському перекладі, зробленому авторкою статті. — Л. Д.): "Вам би, оскільки Ви — українець і живете на Україні, потрібно було б, якщо Ви обов'язково хочете писати про літераторів, написати про свого українського письменника Івана Яковича Франка, століття якого буде урочисто відзначатися у серпні на Україні й навіть, як того хочуть українці, в усьому світі. Ось якби Вам вдалося написати статтю (а ще краще дві-три статті) про Франка, то це було б обов'язково надруковано і в українських журналах, і в російських. А якщо б Ви дійсно познайомилися з творчістю Франка не за статтями про нього, а за його творами, і написали б аркушів 10 (вочевидь, маються на увазі друковані аркуші, сучасною мовою 40 тис. знаків на 1 др. арк. — Л. Д.), то це б могло стати Вашою кандидатською дисертацією. Замисліться над цим. Вам, як українцю, тут і книги в руки" [4, с. 52]. Епістолярій вражає і походженням (листи зберігалися в невідомій людині), і, безумовно, змістом, адже росіянин із тамбовським корінням, письменник із дореволюційним стажем від імператорської Росії радив українцю звернутися до постаті видатного Каменяря, а не витратити час на малоцікавих конформістів від літератури. Своєрідним продовженням цих міркувань є останній зі збережених листів: 30 травня 1957 р. С. Сергєєв-Ценський цілком аполітично коментував: "І є у вас бажання задаватися такими питаннями — критичний я реаліст чи соціалістичний? Я особисто цим абсолютно не цікавлюся... Адже мені вже майже 82 роки, і я ніде не служу, не працюю — який же я взагалі реаліст? Так собі, щось ілюзорне..." [4, с. 53].

Цікавим змістом вирізнялися й надруковані в "Донбассе" розвідки з історії рідного краю. Зокрема, в четвертому номері за 1959 р. уміщено розповідь про професора В. Берві-Флеровського [7, с. 110—116], який впродовж 1897—1918 рр. мешкав у Юзівці та користувався великою повагою у простих людей [7, с. 116]. Талановитий хлопець, який народився в Рязані в родині лікаря-акушера, мав непересічні здібності до навчання, зокрема у статусі студента (!) успішно опонував на захисті магістерської дисертації [7, с. 111]. Однак, окрім цього хисту, юнак ще мав загострене почуття справедливості: разом з іншими небайдужими студентами Петербурзького університету виступив

проти реакційної політики царського міністра освіти, адмірала Путятіна, тож замість кафедри потрапив до в'язниці [7, с. 112]. Надалі він так і не навчився "мистецтву" спокійно жити: усе життя допомагав знедоленим і зазнавав покарань від самодержавного уряду.

Про встановлення радянської влади в Юзівці розповів у спогадах учасник революційних подій 1917 р. І. Дерев'яно [8, с. 97—100]. Документи про більшовизацію Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів 21 жовтня 1917 р. та встановлення радянської влади в Маріуполі 12 січня 1918 р. оприлюднив і прокоментував директор Жданівського краєзнавчого музею М. Клименко [8, с. 100—102]. Великою любов'ю до рідного краю позначені нарис І. Євсікова "Місто моє, рідна Горлівка..." [8, с. 54—62] і дослідження науковця, кандидата історичних наук А. Максимова "Місто Сталіно раніше і тепер" [9, с. 130—135].

Вагоме місце у краєзнавчій тематиці посідали події Другої світової війни. Зокрема, в документальному оповіданні "Нездоланні" розповідалося про учасників підпільної організації міста Сталіно, яку створив учитель 68-ї школи С. Матюкін [4, с. 54—62]. На кінець 1941 р. кількість підпільників становила 48 осіб. Задля конспірації їх згрупували в п'ятірки, які зв'язувалися за допомогою шифру. Учасники здійснили чимало диверсійних операцій, як, наприклад, "Бутерброд" навесні 1942 р. "Нездоланним" вдалося повністю знищити продовольчий склад у Будьонівці, залити гасом усі гітлерівські харчі [4, с. 58]. У серпні 1942 р. за доносом зрадника С. Матюкіна заарештували. Він переніс жакливі катування, а 7 жовтня разом з іншими в'язнями його доправили в Калинівку до шахти № 4-4-біс на страту. В останню мить Сава схопив гітлерівського офіцера, котрий стояв поряд, і разом із ним полетів у глибокий шурф [4, с. 59—60].

У тотожних "Донбасу" напрямках розвивалися й інші літературні часописи УРСР. Так, альманах Запорізького обласного літературного об'єднання "Вогні Запоріжжя" пропонував читачам чимало громадянської лірики й виробничої прози. До першого випуску потрапили поезії В. Лісняка, присвячені XIX з'їзду ВКП(б) [1, с. 8], самовідданий праці шкільних учителів і хліборобів [1, с. 9—10]; вірші Л. Шермейстера, що освячували традицію передачі шкільного прапора від десятикласників до першокласників [1, с. 98]; глористичний твір О. Пугинцева "Комуніст" [1, с. 99]. В альманасі також було надруковано позбавлені пафосу спогади лікарки О. Джигурди, яка в роки війни працювала у військовому шпиталі у Тбілісі [1, с. 54—87]. Авторка порушила проблему нервових зривів і депресій у скалічених на фронті людей, наголошуючи, що медичним працівникам доводилося лікувати не лише тіла, а й душі пацієнтів. Наприклад, імпульсивного грузина Гацулію доводилося переконувати, що жити можна й без ніг, головне для людини "душа, совість, честь", а ноги можна й дерев'яні зробити [1, с. 57].

Краєзнавчу рубрику "Вогні Запоріжжя" наповнювали матеріали, присвячені революційним подіям 1905—1907 рр. в Александрівську (сучасному Запоріжжю) [1, с. 116—126]. Родзинкою випуску вважаємо публікацію Ф. Боршевського "Пісні, складені народом", у якій проаналізовано радянський фольклор, написаний нащадками запорізьких козаків [1, с. 127—134]. Автор розглянув актуальну дотепер проблему білінгвізму населення запорізького краю [1, с. 134], зауваживши, що місцевий фольклор не став об'єктом наукових досліджень [1, с. 127] та навів приклади іронічної народної творчості, як-от: "За стахановську роботу Ганна розпинається, а як прийдеться до діла, Ганна огинається", "Не цілуй мене, ледащо, не дари намиста: в тебе десять трудоднів, а у мене триста", "Сохла я у куркулів, на них працювала, а тепер я у колгоспі бригадиром стала", "Ти у гості не ходи, не частуй горіхами. В тебе оранка й любов — те і те з огріхами", "Наречена я багата: в мене триста трудоднів. В кого менше — хай не свата, бо наїється гарбузів", "Ми живем в СРСР, і живем багато: маєм радіо, кіно і новенькі хати" тощо. Загалом, враховуючи глузливість сюжетів та обставини виконання творів, можемо зробити висновок про критичний зміст колгоспного фольклору.

Різнобарвний контент, вочевидь, додавав альманаху "Вогні Запоріжжя" популярності: станом на 1955 р. часопис виходив накладом у 4 тис. примірників, ціна номера становила 5 крб. Редактором видання був М. Нагнибіда, а членами редколегії — І. Воробйов, В. Лісняк, С. Мажуло, Д. Призенко. Запорізьке літературне об'єднання, утворене в лютому 1948 р., згуртувало літераторів Запоріжжя, Мелітополя, Осипенко, Великого Токмака, Верхньої Хортиці, а також тресту "Запоріжбуд", Запорізького педагогічного інституту та окремих митців, які мешкали в навколишніх селах. За твердженням редколегії альманаху, до обласного літоб'єднання входило майже 100 осіб [1, с. 3].

Публікації громадсько-політичного, виробничого та краєзнавчого характеру домінували і в іншому, однойменному до попереднього, альманасі "Вогні Придніпров'я". Часопис був друкованим органом Дніпропетровської організації Спілки письменників України та виходив із періодичністю дві книги на рік. Тритисячний наклад видання впродовж 1955 р. залишався незмінним, а от ціна зазнала незначного, але приємного для покупця зниження від 6 крб 50 коп. до 6 крб. Редколегія альманаху мала нестабільний склад і змінювалася від номера до номера. Впродовж 1955 р. до її складу входили такі місцеві літератори: П. Біба (відповідальний редактор), О. Білінов, Д. Демерджи, С. Завгородній, Т. Леонова, Г. Гай [2, с. 164; 3, с. 132]. Як і "Вогні Запоріжжя", у ювілейний для революції 1905—1907 рр. рік альманах "Вогні Придніпров'я" умістив статтю, присвячену тогочасним місцевим подіям [3, с. 115—122]. Автор довів розповідь до грудневого повстання 1905 р. у Катеринославі, коли в місті було оголошено воєнний стан, а в губернії —

"становище надзвичайної охорони". 18 грудня 1905 р. до Катеринослава прибув Сімферопольський полк, у місті відбулися численні арешти. Проте робітники продовжували боротьбу, і лише 28 грудня околиці й заводи Катеринослава зайняло урядове військо [3, с. 122].

Друкованим органом Харківської організації Спілки радянських письменників України був літературно-художній та громадсько-політичний альманах "Харків". У 1954 р. вийшла шоста книга видання, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією [21]. На той момент до складу редакційної колегії журналу входили: Б. Котлярів (головний редактор), М. Шаповал (заступник головного редактора), П. Вербицький, В. Добровольський, І. Муратов, Ю. Шовкопляс. Номер коштував 9 крб, а тираж становив 5 тис. примірників. Альманах виходив українською мовою у Харківській обласній друкарні обласного управління культури.

Відповідно до оголошеного ювілею, переважним контентом випуску стала тема українсько-російської дружби. У кожному з шести розділів книги було вміщено публікації, що так чи інакше розкривали зазначену тему. Наприклад, автор вірша "Харкову" М. Луконін ототожнював споріднені міста Харків і Сталінград:

Харків! І серце рідню підказало.
Я зустрічі нашій незміряно рад.
Іду я по площах твоїх — від вокзалу
І всюди тебе пізнаю, Сталінград!
Харків! Я все розумію до слова.
Пояснюють їх не потрібно. О, ні!
Тут ллється, мов пісня, близька мені мова.
І рідна здавен, і знайома мені [21, с. 4].

Харківський поет М. Пилипенко переклав із російської зворушливий вірш В. Кочевського "Балада про каштан і кедр", у якому йшлося про те, як хлопчина з України, опинившись на Уралі, дістав із хусточки дбайливо загорнуті каштани, а уралець, який за власним бажанням поїхав відбудувати Каховку, привіз в Україну зернята кедр, відгоді на Уралі "каштани дивляться у вікна широкі", а "у води дніпрові зорять кедрачі" [21, с. 60—61]. Публіцисти О. Євдокимов і С. Дмитренко писали про допомогу росіян у післявоєнній відбудові України [21, с. 120—129], а народний артист СРСР І. Мар'яненко — про "нерушиму творчу дружбу" двох братніх народів [21, с. 146—151]. У розділі "Критика і бібліографія" П. Корж прокоментував вихід другого тому роману Н. Рибак "Переяславська Рада" [21, с. 203—210]. У контекст братерства народів успішно вписувалася й альманахівська шевченкіана. Наприклад, у статті А. Недзвідського "Шевченко і брати Курочкіни" [21, с. 186—195] йшлося про те, що один із братів, Микола, називав Кобзаря не інакше, як "Тарасенька" й "почав перекладати на російську мову твори свого українського друга" [21, с. 190].

На тлі цих, безумовно, цікавих, але форматних творів вирізняються публікації, присвячені повоєнному документальному кіно [21, с. 140—145] та ставленню Максима Горького до української дожовтневої літератури [21, с. 167—185]. Перший матеріал монтувався з проблемами історичного краєзнавства, адже в ньому йшлося про те, що 1945 р. на екрани країни вийшов короткометражний фільм "Визволений Харків" (режисер М. Юдін, оператор А. Лаптії) [21, с. 141]. У статті також є згадка про епізод довженківської стрічки "Битва за нашу Радянську Україну", присвячений колгоспній виставці "Відроджена Харківщина", проведеній 1944 р. на міській площі Дзержинського [21, с. 141].

Актуальність публікації про Максима Горького пояснюється тим, що у статті кандидата філологічних наук М. Зельдовича вельми контраверсійно потрактовано тезу В. Леніна про націоналізм панівної та пригнобленої нації. Поділяючи позиції лідера РСДРП(б), Горький виступав на захист українців і засуджував великодержавний шовінізм російських політиків. Так, стосовно кадета Струве письменник зауважував: "...а чи не з'являється ця пропаганда націоналізму плодом навіювань, що йдуть з темних надр тієї політики авантюристів і провокаторів, яка вторгається всюди, де наростає солідарність, і яка, побивши, не без тимчасового успіху, вірмен татарами, нині намагається придушити киян москвичами?" [21, с. 173—174]. Водночас, на відміну від В. Леніна, який підтримував "галицький визвольний рух", Максим Горький засуджував український націоналізм в обличчі декадентсько-націоналістичних прозаїків і поетів. Зокрема, він надав негативну оцінку віршам Олександра Олеса, відмовившись їх друкувати, та вщент розтрощив В. Винниченка, якого звинувачував "у фальсифікації фактів, літературній бездарності й безпорадності" [21, с. 177—178].

Книжкова фабрика Головидаву Міністерства культури УРСР, що розташовувалася в Купальному завулку Одеси, у досліджуваний період видавала двомовний (російсько-український) літературно-художній і публіцистичний альманах Одеської філії Спілки радянських письменників України "Літературна Одеса". У 1959 р. журнал коштував 4 крб 60 коп. і виходив накладом 2 тис. примірників. До редакційної колегії входили С. Бандуренко (відповідальний редактор), Г. Вязовський, В. Гетьман, С. Ковганюк, В. Логвиненко, С. Поляков, Я. Сікорський. Автор титульної статті до 23-го випуску І. Дузь наголошував, що "дружні голоси поетів сонячної Одеси" органічно вписалися "у натхненний, багатоголосний спів про Комуністичну партію" [17, с. 3]. Напевно, саме цим пояснюється очевидне домінування поетичного контенту на шпальтах "Літературної Одеси": на тлі численних поезій В. Гетьмана, В. Юр'єва, В. Скоморовського, Н. Щербань, Л. Куліша, А. Ярмольського, Г. Громова, Б. Нечерди, М. Лукашука, В. Мороза, Л. Кульбак, М. Глинистова, А. Куманського [17, с. 12,

96—101] тогочасні одеські прозаїки буквально загубилися. Зокрема, до 23-го випуску альманаху увійшов лише один прозовий художній твір — повість Б. Андрійченка "Месники" [17, с. 13—96]. Твір оповідає про долю юнака, який жив неподалік Ізюму на Харківщині, чинив спротив гітлерівським окупантам, а потім був вивезений до Третього рейху, де на заводі устаткування у місті Нойвід створив підпільну організацію "Месники".

На відміну від інших регіональних альманахів, "Літературна Одеса" друкувала твори іноземних авторів. Зокрема, у випуску за 1959 р. уміщено поетичну казку югославського поета Р. Стієнського (Марковича) "Розрив-трава" [17, с. 104—109]. Сербський митець із молодих років боровся за незалежність "Чорногорії милої", тож усе життя шукав дивовижну "розрив-траву", що звільняє людину від тюремних кайданів. У цій боротьбі він пізнав одну важливу істину: найголовніший скарб — то "чарівні казки мого дідуся", які він, власне, й вирішив подарувати радянським дітям [17, с. 108]. Окрім того, в часопису розповідалося про візит до Одеси чилійського письменника Ф. Колоане [17, с. 102—103].

На тлі типової радянської публіцистики на виробничу тематику (замітки та нариси О. Селіванова "Створювати книги про героїв праці" [17, с. 110—112], Г. Вадимова "Бригада Дмитра Антонока" [17, с. 113—116], І. Сільченка "Хазяйка шести верстатів" [17, с. 117—119], Л. Пилипенка "Перспективи розвитку хімічної промисловості" [17, с. 120—124]) варто виокремити історико-документальні праці М. Раковського та А. Бачинського. Кандидат історичних наук М. Раковський дослідив етапи розвитку більшовицької преси в Одесі [17, с. 125—128], а науковець А. Бачинський, опрацювавши матеріали Одеського обласного державного архіву, розвідав історію розповсюдження творів Т. Шевченка на Півдні Росії в 70—80-х рр. XIX ст. [17, с. 129—130]. Наприклад, дослідник повідомляв такі маловідомі факти: з 421-ї нелегальної книги, переправленої у листопаді 1880 р. через бессарабський кордон, 184 примірники становив "Кобзар" Т. Шевченка женецького видання [17, с. 129]. Автор також зазначав, що розповсюдженням творів

поета опікувався відомий болгарський політичний діяч С. Гулабчев, якого 1886 р. заарештували в Одесі за спробу провезти чотири примірники поеми Т. Шевченка "Марія" [17, с. 129]. Твори видатного українця в революційній пропаганді використовували одеський столяр Г. Бовшик, машиніст молотарки в містечку Новий Буг М. Попов, революціонерка-народоволка М. Калюжна, яка 1884 р. вчинила невдалий замах на начальника Одеського жандармського управління полковника Катанського й була засуджена на 20 років каторжних робіт.

Суто морською тематикою вирізнявся журнал "Літературний Севастополь". Перший номер щоквартальника за 1958 р. був ювілейним, адже присвячувався 20-річчю севастопольського літературного об'єднання [16, с. 1]. На той момент до складу редакційної колегії входило шість осіб: редактор О. Красовський, який стояв у витоків заснування часопису, та члени редколегії М. Криванчиков, М. Кирилов, В. Теплухін, І. Яган, В. Фролова. Обкладинку із зображенням усім відомого пам'ятника "Загиблим кораблям" створив художник Ю. Белькович. Журнал випускали у друкарні газети "Прапор Батьківщини" [16, с. 20]. У редакційному вступі першого номера за 1958 р. було зазначено, що в Севастополі, незважаючи на велику кількість митців, загиблих під час Другої світової війни (В. Апошанський, П. Афонін, М. Зеліков), діє 45 літераторів [16, с. 1]. Напевно, це позначилося на тиражних обсягах: журнал виходив чималим, як для невеличкого міста, накладом у 2 тис. примірників і коштував 1,5 крб [16, с. 20]. Багато вихованців утвореного у квітні 1938 р. севастопольського літературного об'єднання стали членами Співки письменників, зокрема головний редактор видавництва "Молодь" Д. Ткач, автор роману "Роки молодії" В. Логвиненко, поет, автор збірок "Вітер з моря", "Штормові ночі" Г. Поженян, поет, автор збірок "Орлиний край", "Вірші про небо і море" М. Криванчиков, автор повісті "Йдемо затра в море" О. Баковиков (трагічно загинув 1951 р.), поет-пісняр А. Сальников (помер 1956 р.) [16, с. 1]. Як свідчить раритетне фото 1958 р., морякам — членам Севастопольського літературного об'єднання надавав майстер-клас відомий письменник О. Твардовський [16, с. 14].

Загалом, романтика моря наближала до літературної творчості керівний і рядовий склад севастопольської флотилії, працівників заводів і різноманітних установ, робітників майстерень тощо. Серед міських поетів — офіцер-підводник А. Плотников, офіцер-штурман А. Озеров, матрос Д. Кузьменко, слюсар А. Скворцов, токар В. Шерешев. У прозових жанрах наприкінці 1950-х рр. писали М. Маркова, Г. Бессонов, Г. Сьомін, Д. Ткаченко, А. Ніжура, В. Фролова, І. Яган, А. Синайський [16, с. 1]. Тогочасний Севастополь, овіяний героїзмом своїх захисників (місто продовжувало чинити опір гітлерівцям, коли останні вже окупували всю Україну), об'єднував

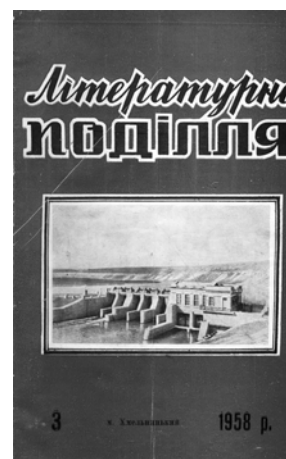
легендарною пам'яттю багатьох учасників війни. На Сапун-горі, де встановлено білокам'яний обеліск, молодь міста висадила понад тисячу дерев, перетворивши місце масового героїзму на квітучий сад. Про це йшлося у нарисі Г. Староверова "Живий пам'ятник" [16, с. 16—17].

Оцінюючи контент журналу "Літературний Севастополь", варто наголосити, що головним сюжетом, цілком очікувано, була воєнно-морська служба. Як свідчить фото "Письменник А. С. Новіков-Прибой серед членів Севастопольського літературного об'єднання" [16, с. 2], датоване 1938 р., міське літоб'єднання згуртувало насамперед офіцерів і матросів. Тож не дивно, що писали вони про кораблі й море, а в навколишній природі, як поет О. Красовський, помічали "бузок у моря" та горобину, що шелестіла, "як чарівні червоні вітрила Гріна" [16, с. 10]. Весна для старшого матроса, поета І. Ягана була "флотською", а гумор — "морським" [16, с. 11]. Поет А. Синайський оспівував мужню працю водолазів [16, с. 14]. Маяк як символ виживання в морській стихії в унісон поетизували А. Плотников і А. Озеров [16, с. 15]. Із зануренням у давньоруську історію про протоку Босфор писав поет Д. Кузьменко [16, с. 15].

На тлі сюжетів про безкрайні морські простори родзинкою "материкового" альманаху "Літературне Поділля" в зазначений період став виразний етнокомпонент. Ним позначено чудовий україномовний переклад казки О. Пушкіна про золоту рибку, що його зробив М. Годованець [19, с. 153—161]. Окрім того, у третьому випуску журналу надруковано статті, автори яких здійснили аналіз народної пісенної творчості сучасного Поділля [19, с. 171—174] та дослідили процес фольклоризації образу народного героя Лук'яна Кобилиці [19, с. 175—182]. Автором останньої розвідки був кандидат філологічних наук В. Тищенко, який ретельно вивчив та узагальнив усі наявні на той час етнопісенні збірки "буковинського народу" [19, с. 179]. На сторінках "Літературного Поділля" друкували прозові твори В. Баженова, І. Сосновського, М. Кубрака, Л. Тієвої, М. Третяка, поезії Г. Храпача, О. Горецької, В. Василяшка, Г. Сніжини, А. Коники, А. Непійводи, Л. Шерстинюка, Г. Ковалю, М. Головіна,

В. Касаковича, В. Березенського [19, с. 195]. Судячи з показників накладу (5 тис. примірників) та ціни одного номера (станом на 1958 р. — 7 крб 80 коп.), альманах "Літературне Поділля" мав постійних читачів і був доволі популярним. У той період часопис редагували відомі на Поділлі літератори, зокрема редактором був М. Скорський, а до складу редколегії входили С. Дайчман, О. Осетров, О. Сімаков і В. Тищенко. "Літературне Поділля" друкували у місті Хмельницький на обладнанні місцевої обласної друкарні.

Молодшим братом "Літературного Поділля" став "Хмельницький альманах", що являв собою збірку літературно-художніх творів письменників-початківців подільського краю. Видання було відповіддю на рішення XX з'їзду КПРС, учасники якого наголошували на "великій ролі літератури у вихованні нової людини" [22, с. 3]. Як писав Хмельницький обком КПУ, група письменників-початківців згуртувалася навколо обласної газети "Радянське Поділля" й започаткувала нову літературну збірку [22, с. 4]. Редаційна колегія "Хмельницького альманаху" складалася з семи осіб: Ю. Боровський (редактор), О. Бойко, В. Задворний, О. Ігнатов, М. Логвиненко, В. Семеновський, О. Сімаков. У 1956 р. накладом 5 тис. примірників побачила світ перша збірка видання. Новоутворений альманах поділявся на три розділи: "Нариси", "Гумор і сатира", "Критика і бібліографія". До першого розділу увійшли різножанрові прозові та поетичні твори. У бувальщині "П'ять днів в облозі" [22, с. 57—64] Ю. Альперін розповів про один із героїчних епізодів, що стався у березні 1944 р. Відступаючи під натиском радянських військ, 13 фашистських дивізій намагалися пробитися через Кам'янець-Подільський на Буковину й далі на Румунію. Проте опівдні 25 березня танкова рота під командуванням старшого лейтенанта І. Стецюка прорвала оборону гітлерівців у районі Довжка та увійшла в місто. Стецюк дістав завдання закріпитися в середньовічній місцевій фортеці й не дати ворогу відступити [22, с. 59]. Сили були нерівними, але гітлерівці з котла так і не вийшли. Коли війська Першого та Другого Українських фронтів нарешті з'єдналися та звільнили

Кам'янець-Подільський, з обложеної фортеці їм назустріч вийшло лише кілька вцілілих гвардійців [22, с. 63].

Виходячи у рік 100-річного ювілею від дня народження І. Франка, "Хмельницький альманах" надрукував статтю О. Сімакова "Великий Каменяр" [22, с. 101—106]. Аналіз життєвого та творчого шляху письменника завершували маловідомі бібліографічні подробиці його життя. Так, О. Сімаков зауважував, що впродовж 1918—1954 рр. вийшло 507 видань І. Франка 19-ма мовами народів Радянського Союзу загальним тиражем 8 млн 926 тис. примірників [22, с. 106]. Станом на 1956 р. було розпочато підготовку нового 10-томного видання творів І. Франка російською мовою та завершено роботу над 20-томником мовою оригіналу — українською. Зазначимо, що ці, вражаючі уяву, накладди підраховано лише на середину минулого століття, а попереду ще було славнозвісне 50-томне видання творів Каменяра 1976—1986 рр. випуску й багато інших друку.

Красназавчий складник "Хмельницького альманаху" репрезентовано бібліографічною розвідкою М. Скорського "Дві книги про Поділля" [22, с. 114—117]. Автор подає аналіз видань М. Подоляна "Співає Поділля" та М. Рудя "На Поділлі". Визнаючи популярність цих творів, М. Скорський, однак, дорікав М. Подолян за брак "яскравих художніх образів наших сучасників" [22, с. 115], а М. Рудю — за відсутність образів "ділків", які стоять "на перешкоді здійсненню величних накреслень партії" [22, с. 116].

У подібному до "Хмельницького альманаху" статусі — під егідою місцевої партійної газети — виходив у світ і журнал "Літературна Ровенщина", що був друкованим органом літературного об'єднання при редакції ровенської обласної газети "Червоний прапор". У вступній статті до збірки зазначалося, що започаткування "Літературної Ровенщини" пов'язано зі святкуванням 40-річчя Великого Жовтня: перший номер альманаху Ровенського літературного об'єднання — "це скромний подарунок наших літераторів славному 40-річчю Радянської влади" [18, с. 3]. Як і "Хмельницький альманах", "Літературна Ровенщина" являла собою збірку творів молодих поетів і прозаїків. До редакційної колегії входило п'ять осіб: В. Андрійчук (редактор), В. Колобов, М. Кузьменко, Г. Сербін (упорядник), О. Ткачук. Наклад першого номера становив 3 тис. примірників, ціна — 5 крб. У першому числі надруковано прозові твори Л. Кравцова, М. Бродського, Г. Скороходова, Т. Наконечної, В. Колобова, В. Лівенцева, поезії Л. Нагорного, Н. Родіонова, В. Манаєнкова, Н. Осацького, Г. Караніна, Г. Сербіна, М. Кузьменка. Член редколегії М. Кузьменко працював старшим викладачем Ровенського педагогічного інституту та писав не тільки вірші, а й публіцистичні праці. Зокрема, до першого числа "Літературної Ровенщини" увійшла його стаття, присвячена народнопоетичній творчості трудівників краю в роки радянської влади [18, с. 158—162]. Варто зазначити,

що, на відміну від іронічної колгоспної поезії, уміщеної у "Вогнях Запоріжжя", контент ровенської народної творчості позначено надмірним комуністичним пафосом.

Окрім художніх творів, альманах містив історичну документалістику. Зокрема, у спогадах "Шлях боротьби" Н. Вишнякова оповідала про революційні події 1905—1907 рр. [18, с. 72—74], а в нарисі Ф. Запорожченка "Нескорене серце" йшлося про ровенського більшовика В. Лобача, який упродовж 1918—1920 рр. боровся за радянську владу в ріднім краї [18, с. 75—88]. У 1918 р. він був головою ревкому Костопільського району, у серпні 1919 р. очолював загін бійців самозахисту, що протистояв наступу польської армії на чолі з генералом Галлером [18, с. 79], а в липні 1920 р. служив у Першій кінній армії та брав участь у відновленні радянської влади в Костополі [18, с. 88]. Історичний нарис О. Молчанова "У борні і праці" присвячено історії Ровенщини за 40 років (1917—1957) [18, с. 152—157]. Стаття складалася з трьох розділів: 1. Під прапором Великого Жовтня (1917—1920 рр.); 2. У боротьбі за воз'єднання з Радянською Україною (1920—1939 рр.); 3. На оновленій землі (1939—1957 рр.). Автор розповідав, що територія Ровенської області 1917 р. мала три повіти (Ровенський, Дубнівський, Острозький), які входили до складу Волинської губернії з центром у Житомирі [18, с. 152]. Революційні події охопили край, унаслідок чого в січні 1918 р. уся прифронтна Ровенщина "була радянською" [18, с. 153]. З приходом німецько-австрійських військ спочатку було поновлено владу Центральної Ради, а згодом встановлено Гетьманат П. Скоропадського. Представником останнього на Волині став колишній очільник ровенського дворянства, заможний поміщик Андро [18, с. 153]. У липні 1918 р. під керівництвом більшовика Д. Голова відбулося масштабне повстання у с. Велика Мощаниця Дубнівського повіту [18, с. 153]. Під час Директорії більшовики розв'язали партизанську війну у краї. У м. Дубно більшовик В. Боженко створив із партизанської молоді 6-й Волинський полк, який відзначився у боях проти поляків під Млиновим [18, с. 154]. У травні 1919 р. на Ровенщині було поновлено

радянську владу, але вже в серпні регіон захопили поляки. Через рік більшовики повернулися, проте ненадовго: згідно з міжнародними угодами Ровенщина увійшла до складу Польщі. Режим Пілсудського на теренах Західної України автор називає фашистським [18, с. 155—156]. Ровенчани активно боролися з ним: для придушення "бандитів у постолах" на "кресах" було запроваджено воєнний стан, комендантська година тривала з п'ятої вечора до сьомої ранку [18, с. 155]. Керівником антипольського руху на Ровенщині була Компартія Польщі й Компартія Західних України та Білорусії, що діяли в її складі. Восени 1939 р. Ровенщина, як і вся Західна Україна, возз'єдналася з УРСР і в роки війни стала потужним центром Руху спротиву гітлерівській окупації. Автор зазначає, що в Ровно німці створили "столицю" окупованої України, але справжніми хазяїнами краю були підпільники та партизани. О. Молчанов особливо вирізняє партизанський загін Д. Медведєва, на зв'язку з яким перебував радянський розвідник М. Кузнецов, який особисто знищив вищих гітлерівських урядовців Кнута, Геля, Функа, а генерала фон Ільгена взяв у полон [18, с. 157]. За авторськими даними, партизани Ровенщини підірвали 607 ворожих ешелонів, 160 залізничних і шосейних мостів, вбили й поранили майже 30 тис. солдатів та офіцерів [18, с. 157]. Повоєнна доба у викладі О. Молчанова стала періодом відбудови й розвитку. Специфічним для західноукраїнських земель історичним змістом позначено повість А. Котовського "Проклята земля", у якій розповідається про масову трудову еміграцію місцевого населення за океан [18, с. 131—145]. Важка доля, цілковита безвихідь, безземелля та безгрошів'я штовхали в далеку путь тисячі нещасних українців. Слід зазначити, що явище заокеанської еміграції, зокрема до Північної та Південної Америки, було нетиповим для Наддніпрянської України.

На честь 40-річчя утворення Комуністичної партії України (1918—1958) Кіровоградське обласне літературне об'єднання започаткувало літературно-художній і громадсько-політичний альманах "Степ". У 1958 р. побачило світ перше число журналу, що виходив накладом 3 тис. примірників за ціною 6 крб за номер. До редакційної колегії новоутвореного видання входили: В. Сторожук (відповідальний редактор), Л. Стеценко, О. Моторний, Р. Попович, В. Ярош. Зміст першого номера становили поезії І. Шевченка, О. Журливої, К. Оверченка, Г. Позняка, М. Золотаренка, О. Чернецького, Г. Щербини, І. Ісаєва, О. Машкова, М. Разуваєва, Г. Янова, М. Грищенко та прозові твори О. Моторного (п'єса "Свіжий вітер"), М. Стояна (оповідання "Земля і люди"), В. Александрова (оповідання "Рибаків-молодший"), Я. Козулі (оповідання "Вони зустрілися знову"), Н. Добріна (нарис "Дніпровський гарт") [20, с. 173].

Відмінною рисою альманаху "Степ" була персоналізація авторів: редколегія наводила фото дописувачів, інколи — їхні біографічні довідки (як, на-

приклад, у випадку з рільником колгоспу імені Комінтерну селища Павлиші Онуфрївського району І. Шевченком [20, с. 6] і вчителькою української мови та літератури середньої школи № 3 міста Кіровограда Оленою Журливою (справжнє ім'я — Олена Костянтинівна Котова) [20, с. 10]. У журналі вміщено великоформатні світлини Героїв Соціалістичної Праці Кіровоградщини: бригадира тракторної бригади Мало-помічанської МТС Ново-Українського району, депутата Верховної Ради СРСР О. Гіталова, машиніста екскаватора Семенівського вуглерозрізу тресту "Олександріявугілля" М. Чирви, доярки колгоспу імені Сталіна Ульяновського району Л. Бершадської, ланкового колгоспу імені Сталіна Знамянського району Ф. Косянчука. Чимало зусиль до оформлення видання доклав художник М. Добролежа: більшість уміщених творів супроводжують лаконічні авторські ілюстрації. Найбільш вдалимими й влучними, на наш погляд, є зображення героїв драми "Свіжий вітер": струнка й світла, як і її думки та вчинки, дівчина Килинка [20, с. 15], чесний і працьовитий Корінь [20, с. 19], підступний та заздрісний Тхорець [20, с. 33], наївний, недалекоглядний Харитон [20, с. 37], рішуча й сповнена народної мудрості Мотря [20, с. 44], розсудливий Гнат [20, с. 50].

Альманах "Степ" оспівував виробничу тематику, як, наприклад, у нарисі про будівництво Кременчуцької гідроелектростанції Н. Добріна [20, с. 84—89], розповіді машиніста екскаватора Байдаківського вуглерозрізу, депутата Верховної Ради СРСР І. Горовецького про подорож у складі радянських шахтарів на вугільний комбінат "Мюхельн" у німецькому місті Лейпцизі [20, с. 95—104].

Історичну документалістику в журналі "Степ" репрезентовано спогадами учасників Жовтневої революції 1917 р. та громадянської війни, зокрема колишнього члена штабу Червоної гвардії в Єлисаветграді Т. Гуляницького [20, с. 124—125], колишнього голови волосного ревкому М. Єфременка [20, с. 125—126], кавалериста-будьонівця І. Замча, який розповів про перебування Першої кінної армії в Олександрії в період передислокації з Кавказу на Польський фронт [20, с. 126—127], старого більшовика А. Щерби, який оповів життя старшого брата Я. Щерби, одного з перших депутатів Єлисаветградської ради робітничих та солдатських депутатів [20, с. 127—130]. У тексті останнього меморату надруковано унікальний документ, датований 1 травня 1918 р. [20, с. 129]. У ньому повідомляється про ревізію звітності Єлисаветградської ради, котру провела Центральна колегія Державного контролю в Москві на прохання самої Ради, евакуйованої в Росію через введення в Україну німецько-австрійських військ. Розходження між кількістю невикористаних коштів (9058 крб 75 коп.) та наведених у звітності (9058 крб. 95 коп.) становило лише 20 коп. (!), тож Держконтроль вирішив не наполягати на їх поверненні в Державну скарбницю.

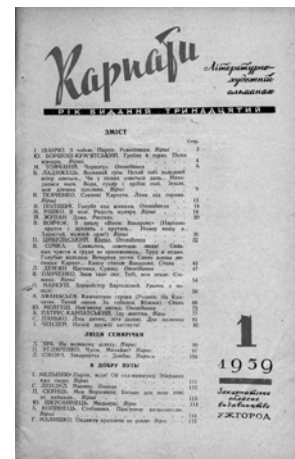
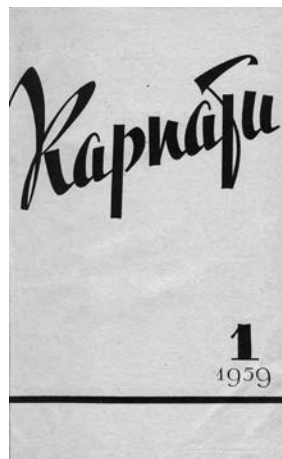
До видання альманаху "Степ" було залучено потужні наукові сили, зокрема кандидата філологічних наук, доцента місцевого педагогічного інституту Л. Стеценка, який на основі фондів Кіровоградського обласного державного архіву ґрунтовно проаналізував громадсько-політичну діяльність І. Тобілевича в Єлисаветграді [20, с. 139—155]; викладача художнього училища А. Владимирського й кандидата філологічних наук М. Устенко, які на основі винайдених документів довели факт етнографічної діяльності видатного українського письменника І. Микитенка [20, с. 156—157]; кандидата філологічних наук, доцента Д. Білецького, який надав фахову оцінку першому великому твору молодого письменника В. Александрова "Постріли в степу" [20, с. 158—159]. Окрім того, у часопису, через замітку А. Мостового "Наш край у дні Жовтня", було анонсовано вихід брошури "Боротьба робітників і селян за встановлення Радянської влади на Єлисаветградщині" завідувача обласного партійного архіву Боковикова й кандидатів історичних наук Д. Вовчанського та О. Гори [20, с. 160]. Слід зазначити, що такою кількістю залучених науковців не міг похизуватися жоден із досліджених авторкою статті регіональних літературних альманахів УРСР другої половини 1950-х рр.

Цікаві літературні видання мали й курортні зони радянської України. У зазначений період, зокрема, виходили друком часописи "Крым" та Карпати".

Літературно-художній альманах "Карпати" випускали в Ужгороді й друкували в Закарпатському обласному видавництві. Станом на 1958 р. редакційна колегія "Карпат" налічувала вісім осіб, а саме: Л. Бако, В. Ладижець (редактор), Ю. Мейгеш, В. Микитась, В. Поліщук, М. Тевелев, М. Томчаний, І. Чендей. Оскільки "Карпати" хоча б раз на рік виходили угорською мовою, в редколегії журналу на постійній основі працював угоромовний літератор Л. Бако, який відповідав за випуск цих номерів [11, с. 134]. Загалом, зазначена група літераторів працювала дуже активно: лише впродовж 1958 р. вийшло три великих за обсягом числа альманаху [10—12]. Наклади видання, як і ціна одного примірника, не мали сталих показників. Так, перший та третій номери журналу за 1958 р., що були україномовними, мали наклад у 2 тис. примірників. Другий випуск за 1958 р. вийшов угорською мовою, а наклад становив 1 тис. примірників. Щодо ціни часопису, то вона змінювалася не за мовною ознакою, а, вочевидь, з економічних мотивів (обсяг друкованих аркушів, витрати на видання та гонорари тощо). Тож ціна журналу "Карпати", що загалом було нетипово для радянської періодики, коливалася впродовж ювілейного 1958 р. у межах 3 крб 50 коп. [12], 4 крб 55 коп. [11], 4 крб 85 коп. [10].

Контент альманаху "Карпати" також мав певні відмінності від інших регіональних видань літературно-художнього типу. Окрім місцевих прозаїків і поетів, часопис популяризував класиків сусідніх народів,

зокрема угорського поета XIX ст. Шандора Петефі [10, с. 69—71], словацького класика Я. Костру [10, с. 67—69], білоруських поетів П. Бровку [12, с. 63—64], Максима Танка [12, с. 62], П. Панченка [12, с. 61—62], А. Кулешова [12, с. 62], О. Зарицького [12, с. 62—63]. Цікаво, що в ролі популяризаторів виступали не тільки досвідчені публіцисти, зокрема аналіз роману чеського письменника Я. Отченашека "Громадянин Бріх" здійснив тогочасний студент Ужгородського державного університету В. Марко [12, с. 87—88]. Вочевидь, для посилення популяризаторської місії журналу окремим розділом у ньому започаткували рубрику "Голоси молодих" [10, с. 88—94; 12, с. 38—60].

Серед великих за обсягом меморатів, надрукованих в альманасі "Карпати", варто навести спогади заслуженого артиста УРСР Андрія Ратмірова, присвячені світлому образу Панаса Саксаганського [12, с. 89—92]. Митцям довелося не тільки зустрічатися, а й співпрацювати, про що, власне, і йшлося в публікації.

На тлі історико-партійної публіцистики, яку 1958 р. було репрезентовано статтею М. Климполюка "Роки боротьби за воз'єднання" [10, с. 95—102], в альманасі "Карпати" надзвичайно виразною є історична документалістика. Не буде перебільшенням висновок, що редколегія часопису опікувалася пошуковою діяльністю та оприлюднювала унікальні, новознайдені друки, маловідомі праці видатних історичних діячів, рукописи творів закарпатських поетів — учасників Руху спротиву в роки Другої світової війни тощо. Так, дописувач Ф. Потушняк розповів про сенсаційну бібліографічну знахідку — книгу відомого чеського поета й ученого, професора Віденського університету Я. Коллара, що належала В. Поповичу, видатному діячеві Закарпаття першої половини XIX ст., який боровся проти мадяризації й латинізації українського народу та був учасником "Весни народів" 1848 р. [10, с. 119]. Зауважимо про цінність знахідки, адже на останній сторінці книги Я. Коллара В. Попович власноруч написав перероблений ним фольклорний твір "Піснь смутного чоловіка". У творі вжито правопис першої половини XIX ст., що також додає

знахідці наукової ваги. Ф. Потушняку належить й інша дослідницька розвідка з української літератури першої половини XIX ст.: він, по суті, визначив справжнього автора грайливого еротичного вірша "Зілляр і пчоляр безбожний", що тривалий час приписували поету В. Довговичу (1783—1849). Натомість Ф. Потушняк переконливо довів, що автором відомого гумористичного вірша є русинський мовознавець, фольклорист та історик М. Лучкай (1789—1843) [12, с. 93].

Безумовним здобутком часопису "Карпати" стало оприлюднення раніше невідомої широкому загалу праці О. Духновича [10, с. 119—123]. Останній був поетом, прозаїком і драматургом першої половини XIX ст., в українській історії відомий як засновник русофільської течії на Закарпатті. Дописувач В. Микитася повідомляв про знайдену ним історичну працю О. Духновича та про її перший вихід друком на сторінках альманаху "Карпати" [10, с. 120]. Неопубліковану раніше працю літератора "О народах крайнянских или карпатороссах...", за висловом В. Микитася, було написано "на зразок книжної російської мови істориків кінця XVIII століття, але із значними домішками місцевого діалекту, з використанням народних прислів'їв, приказок, переказів, легенд тощо" [10, с. 120].

Одне з досліджень В. Микитася було присвячено закарпатському поетові Д. Вакарову, який загинув у нацистському концтаборі, бо публічно засуджував "гітлерівського блазня Хорті" (лідера тогочасної, союзної Гітлеру Угорщини. — *Л. Д.*) і тримав зв'язок з учасниками партизанського руху [12, с. 80—82]. Порушена тема фігурувала й у першому номері "Карпат" за 1958 р.: на його шпальтах було оприлюднено невідомі твори закарпатських поетів М. Поповича та І. Керчі, які в роки угорської окупації (1939—1944) чинили опір жорстоким загарбникам [10, с. 116]. М. Попович був учасником партизанського руху на Закарпатті, переніс жахи фашистських тюрем і концтаборів, був мучеником Мараморош-Сігетського процесу 1944 р., а після звільнення регіону від загарбників став секретарем Закарпатського облвиконкому. І. Керча після приєднання Закарпаття до УРСР 29 червня 1945 р. працював завідувачем обласного відділу народної освіти та заступником голови облвиконкому. Альманах "Карпати" взявся популяризувати творчий здобуток цих митців, що хронологічно належав до раннього періоду їхньої літературної діяльності [10, с. 116—118].

Тема Другої світової війни на сторінках журналу "Карпати" виринала неодноразово, адже українське Закарпаття, що впродовж 1920—1930-х рр. перебувало у складі Чехословаччини, розчленованої за Мюнхенською угодою від 30 вересня 1938 р., стало першою жертвою нацистських зазіхань на світове панування: якщо на Польщу Німеччина напала 1 вересня 1939 р., то Закарпаття опинилося під повною окупацією гітлерівської сателітки Угорщини вже 18 березня 1939 р. Перший приклад звірячої

розправи фашистів над неозброєним цивільним населенням, датований 15 березня 1939 р., також має закарпатську адресу. Про це, зокрема, йшлося в розвідці М. Яська "Народнопоетична творчість Закарпаття про боротьбу з фашистськими загарбниками (1939—1944 рр.)" [12, с. 74—80]. Про жорстоке вбивство хортистами сімох жителів села Требушани Рахівського району розповів колишній депутат Чехословацького парламенту І. Локота [12, с. 74]. Жахливий історичний епізод став трагічним сюжетом для місцевого фольклору. Загибелі земляків присвятили пісні-балади, записані в серпні 1947 р. від робітників лісопильного заводу міста Рахова та мешканців села Кваси Рахівського району, що на Закарпатті [12, с. 74]. Як зазначено в журнальній публікації М. Яська, у пісні-баладі "Ой, у тій-то полонині вітер повіває" докладно змальовано страшну картину знущань і вбивства невинних людей: селянам зав'язали очі та повезли в "глухі звори", де живим "довбля очі і рубали тіла"; "сім гуцулів, як соколів" не стало, тільки "кровця поцюрила долів берегами". Жахливі передсмертні муки та загибель мирних селян було змальовано за допомогою ліричного суму:

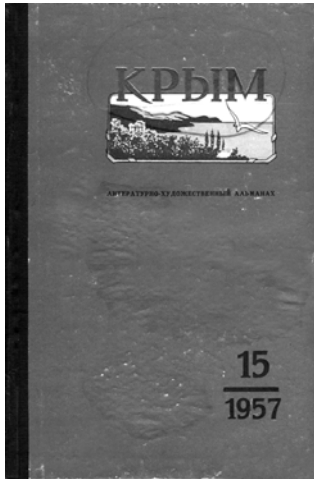
Ой, та з тої полонини
Сніги ся валили.
Марта п'ятнадцятого
Сім людей убили.
Сорочки їм вишивані
Щоб не вишивали.
Дівчаточок невістками
Щоб не називали.
Там гуцули верховинські
Лежать порубані,
Та до одної могили
Всі там поховані [12, с. 74].

Не менш зворушливим контентом вирізнявся й альманах "Крым" (виходив російською мовою). На початку 1958 р. редколегія видання повідомила про зміни в періодичності — журнал став щоквартальним [13, с. 2]. У порівнянні з ужгородськими "Карпатами", "Крым" мав відчутно більший, до того ж незмінний, наклад у 3 тис. примірників. Водночас, як і "Карпати", "Крым" не мав сталої ціни за примірник: упродовж 1958 р. вона коливалася від 2 крб 90 коп. [13, обкл.] до 4 крб 25 коп. [15, обкл.]. Щодо 17-го номера за 1958 р., то його продавали за ціною 3 крб [14, обкл.]. Редакційна колегія складалася із семи осіб, а саме: головний редактор — М. Глушко, члени редколегії — І. Батурін, В. Віхров, В. Земной, М. Криванчиков, А. Малін, М. Новікова. Літературно-художній альманах "Крым" був друкованим органом Кримського відділення Спілки письменників України й виходив у сімферопольському Кримвидав'ї.

Контентну цікавинку альманаху становили розділи "Вірші херсонських поетів" [15, с. 45—46], "Вірші поетів Севастополя" [15, с. 3—7]. І якщо "севастопольський" розділ географічно вписувався у зміст, то для літераторів Херсонщини альманах "Крым" став

гостинним комунікативним майданчиком для зв'язку з читачами й шанувальниками. Та найбільш зворушливою, у контексті популяризації літературного аматорства, є рубрика "Перші вірші", до якої потрапляли твори поетів-початківців. Так, на сторінках альманаху "Крым" було оприлюднено вірші агронома В. Шевченка [14, с. 51], військовослужбовця Б. Орлова [14, с. 54], студентки Л. Клейман [14, с. 53], учня 10-го класу В. Литвиненка [14, с. 52].

Грунтовним бібліографічним дослідженням, вкрай актуальним у контексті сьогодення, на наш погляд, є наведений у 18-му номері за 1958 р. огляд української літератури про Крим (автор публікації І. Бойко) [15, с. 107—115]. У статті зазначено, що від XVI ст. згадки про цей регіон стали регулярними в багатьох українських історичних піснях та думах, як-от: "Козак Голота", "За річкою вогні горять", "Пісня про Коваленка", "Плач невільників", "Івась Коновченко", "Три брати Самарські", "Федір Безрідний", "Три брати Азовські" тощо [15, с. 107]. Під назвою Козлов в українському фольклорі фігурує Євпаторія, під назвою Кафа — Феодосія [15, с. 107]. Про боротьбу українського козацтва проти Кримського ханства писали Т. Шевченко ("Назар Стодола", "Микита Гайдай" тощо), І. Франко ("На Святоюрській горі", "Де не лилися ви в нашій бувальщині..."), Г. Квітка-Основ'яненко ("Татарські набіги"), Є. Гребінка ("Чайковський"), Панас Мирний ("Пасічник"). Трагедію поневолення українського населення турецько-татарською ордою змалювали у своїх п'єсах І. Тобілевич ("Гандзя"), М. Кропивницький ("Невольники"), М. Старицький ("Маруся Богуславка"). Фольклорно тему Криму було тісно пов'язано з такою суто українською формою підприємництва, як чумацтво: "Воли ревуть, а води не п'ють. В Крим дорогу чують" [15, с. 109]. У 1836 р. Крим відвідав перший ректор Київського університету М. Максимович, залишивши спогади про "Тавриду" [15, с. 112]. У Криму тривалий час жили Леся Українка, М. Коцюбинський, С. Руданський і також написали сповнені захоплення спогади та численні мистецькі твори про цей — насправді дивовижний — край. Леся Українка, яка дуже добре знала Крим, малювала місця кримської неволі українців, що для

басурманів були матеріальною здобиччю, ясирем, та написала своєрідний поетичний триптих про столицю ханства: "Бахчисарай", "Бахчисарайський палац", "Бахчисарайська гробниця".

Потужним розділом альманаху "Крым" була історична документалістика. Дослідник Ф. Майський розмістив на шпальтах журналу розвідку про відомого російського драматурга, автора п'єси "Діти Ванюшина" С. Найдьонова (1868—1922) [15, с. 98—106]. Автор навів документи, що уточнювали рік і місце народження літератора: 14 вересня 1868 р., м. Казань, а не 7 січня 1869 р., м. Москва, як вважали раніше [15, с. 98]. У статтю увійшов винайдений автором епістолярій драматурга, зокрема листи, адресовані А. Чехову [15, с. 100—101, 102—103]. Ф. Майський навів архівний документ, датований 13 травня 1921 р., у якому йшлося про те, що письменник Найдьонов-Алексеев перебуває під захистом радянської влади, а його квартира і майно не підлягають ревізії [15, с. 106]. Згодом видану йому охоронну грамоту за № 7971 було подовжено за особистою вказівкою голови ВЦВК М. Калініна [15, с. 106]. Як дослідник-пошуковець виступив і член редколегії "Криму" В. Віхров. Фігурантом його розвідки став один із засновників радянської драматургії, автор п'єси "Любов Ярова" К. Тренюв (1876—1945) [14, с. 108—111].

Слід зазначити, що окремого історичного розділу в альманасі "Крым" не було, проте на його шпальтах постійно порушували питання з цієї галузі. Незмінну популярність у читачів мали матеріали, присвячені археологічним розкопкам і знахідкам. Відповідаючи на цей запит, Б. Случанко на сторінках альманаху оприлюднив сенсаційну новину про те, що під час археологічного сезону 1957 р. було знайдено винокурню IV ст. до н. е. Знахідка дала підстави стверджувати про більш ранню появу виноробства в Боспорському царстві: на момент відкриття науковцям було відомо про 30 винокурень, знайдених на території колишнього Боспорського царства і датованих III ст. до н. е. [14, с. 70—72].

Історичну розвідку А. Неделіна та М. Архарової було присвячено заснуванню та будівництву Севастополя [15, с. 84—90]. Автори розповідали, що від моменту першого зимування в Інкермані двох фрегатів з Азовської флотилії (1783) розпочалося будівництво порту й фортеці. Загальний нагляд за справою здійснював фаворит імператриці Катерини II, намісник Малоросії, князь Г. Потьомкін-Таврійський, але конкретно будівництвом керували військові, зокрема тогочасний головнокомандувач флотами Азовського та Чорного морів віцеадмірал Ф. Клокачов, а згодом контрадмірал Ф. Мекензі та начальник підлеглого йому штабу, лейтенант Д. Сенявін [15, с. 86]. Однак честь заснування Севастополя, як наголошували дослідники, по праву належала "російським морякам, солдатам і робітникам, зігнаним з усіх кінців величезної Росії", а також "грекам — мешканцям Балаклави, що вміли користуватися місцевим будівельним матеріалом" [15, с. 86].

На сторінках альманаху "Крым" друкували численні спогади (революційні, воєнні, літературно-художні тощо). Про відомого дідуся, художника М. Ге (1831—1894), написала його онука [14, с. 96—103]. У 17-му номері альманаху надруковано нотатки колишнього військовополоненого, в'язня нацистського концтабору Дахау [14, с. 20—34]. Текст містив подробиці жаклих катувань на пристрої "кобила" [14, с. 32]. За участь у табірному підпіллі мужнього героя відправили у 27-й блок Дахау, призначений для смертників, де на той момент перебувало близько 90 осіб [14, с. 34]. Проте загибель оповідача, судячи з тексту, відтермінували через замах на фюрера, що стався 21 липня 1944 р., оскільки режиму довелося негайно винищити всіх, буцімто причетних до злочину проти Третього рейху.

Серед спогадів часів громадянської війни варто виокремити ідеологічно незаангажовані, щирі, а місцями й іронічні нотатки червоноармійця О. Сизановича, надруковані в літературній обробці С. Суханової [13, с. 3—22]. Автор надав докладну характеристику подій, що відбувалися в Ялті від зречення Миколи II до остаточної перемоги Червоної армії восени 1920 р., і остання містить нетипову для революційних часів картину. О. Сизанович, зокрема, писав, що в курортному містечку майже не було робітничого класу. На тимчасові сезонні роботи (тютюнові та виноградні плантації) татарські й російські землевласники вербували людей з України й нещадно їх експлуатували, сплачуючи копійки [13, с. 3]. Тож після Лютневої революції 1917 р. у Петрограді в курортній Ялті майже нічого не змінилося: було відсторонено імператорського поліцеймейстера Гвоздевича, під арешт у Севастополь відправлено ще кількох керівників жандармерії та призначено комісара Тимчасового уряду Богданова [13, с. 3]. Як зазначав О. Сизанович, у Ялті до осені 1917 р. взагалі не існувало більшовицької організації [13, с. 4]. Ясна річ, він називає кілька відомих йому імен більшовиків, поміж яких Я. Торвацький — голова першого Кримського уряду (Раднаркому), якого згодом стратили білогвардійці; керівник ялтинського підпілля Ословський та більшовик Черномазов [13, с. 5]. Проте загалом розпечена південним сонцем Ялта існувала за власними правилами життя. Автор мемуарів повідомляв майже анекдотичні речі щодо тогочасного профспілкового руху в місті: "...яких тільки профспілок не існувало тоді! Спілки вчителів, офіціантів, хатньої прислуги, учнів, чоботарів-кустарів, молочниць Нікітського базару. ...У Сімферополі відбулися збори крадіїв, які організувалися і прийняли рішення грабувати лише багатих і відправили свого представника у Ялту, однак той не виправдав сподівань і був схоплений на крадіжці" [13, с. 5]. Рушійною силою боротьби за радянську владу в Криму були

революційні матроси, що ж стосується їхніх супротивників, то, крім білогвардійців, морякам протистояли, за висловом О. Сизановича, "солідні озброєні сили татарського націоналістичного уряду, так званого «курултаю»..." [13, с. 7]. 18 січня 1918 р. червоноармійські загони Сімферополя увійшли в Алушту й Гурзуф, а наступного дня перемогли білих у бою за Ялту. Встановлена радянська влада протрималася до квітня 1918 р. і, як стверджує автор, встигла чимало зробити: завдяки націоналізації приватних будинків, віл, пансіонатів було розв'язано найболючіше для мешканців Ялти житлове питання — помешкання отримали "робітники, сім'ї загиблих червоноармійців, солдатки з дітьми"; було розпущено міську думу, заборонено кадетську газету "Ялтинський голос"; заборонено гральні притони; встановлено восьмигодинний робочий день; націоналізовано поміщицькі маєтки; для надходження коштів у бюджет Ялтинська рада робітничих депутатів призначила міській буржуазії контрибуційні виплати в розмірі 12 млн крб [13, с. 8]. Значну частину мемуарів присвячено партизанському рухові у Криму: гори, ліси, відсутність можливості пересуватися великими військовими загонами та застосовувати кавалерію й артилерію на гірських схилах сприяли зміцненню більшовицького підпілля та партизанських загонів. Водночас О. Сизанович повідомляє про значні людські втрати. Так, 9 вересня 1920 р. було винесено вирок воєнно-польового суду у справі "чотирнадцяти" [13, с. 17]. За утворення Ялтинської організації партії комуністів-більшовиків та підготовку збройного повстання проти російської армії у Криму до страти через повішення було засуджено Я. Бронштейна, О. Череватенко, М. Любича, В. Кисельова, до страти через розстріл — Н. Максимову, Ф. Трофимову та Ю. Задорожкіна. Наймолодший учасниця Налі смертну кару замінили на довічну каторгу. Екзекуція відбулася в балці урочища Чукурлар неподалік від Ялти [13, с. 18].

Логічним продовженням спогадів червоноармійця О. Сизановича стала вміщена на сторінках часопису в окремій рубриці "1917—1920 рр." "Хроніка подій у Криму" [13, с. 89—93].

Висновки. Зі шпальт регіональних альманахів художнього спрямування місцеві громади дізнавалися про творчі здобутки земляків; у публікаціях порушували актуальні питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя країни загалом і малої батьківщини зокрема; артикулювали різноманітні проблеми краснавства, насамперед історичного; поширювали інформацію про новинки республіканського та місцевого книгодрукування. Виконуючи ці завдання в комплексі, регіональні альманахи цілком успішно виконували функцію комуністичного виховання українського радянського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Вогні Запоріжжя*. — 1955. — № 1. — 136 с.
2. *Вогні Придніпров'я*. — 1955. — Кн. 5. — 164 с.
3. *Вогні Придніпров'я*. — 1955. — Кн. 6. — 132 с.
4. *Донбас*. — 1959. — № 1. — 108 с.

5. *Донбасс*. — 1959. — № 2. — 140 с.
6. *Донбасс*. — 1959. — № 3. — 132 с.
7. *Донбасс*. — 1959. — № 4. — 148 с.
8. *Донбасс*. — 1959. — № 5. — 146 с.
9. *Донбасс*. — 1959. — № 6. — 168 с.
10. *Карпати*. — 1958. — № 1. — 128 с.
11. *Карпати*. — 1958. — № 2. — 136 с.
12. *Карпати*. — 1958. — № 3. — 100 с.
13. *Крым*. — 1958. — Вып. 16. — 96 с.
14. *Крым*. — 1958. — Вып. 17. — 112 с.
15. *Крым*. — 1958. — Вып. 18. — 128 с.
16. *Литературный Севастополь*. — 1958. — № 1. — 20 с.
17. *Літературна Одеса*. — 1959. — Вип. 23. — 132 с.
18. *Літературна Ровенщина*. — 1957. — Вип. 1. — 164 с.
19. *Літературне Поділля*. — 1958. — Вип. 3. — 196 с.
20. *Степ*. — 1958. — Вип. 1. — 176 с.
21. *Харків*. — 1954. — Кн. 6. — 232 с.
22. *Хмельницький альманах*. — 1956. — Вип. 1. — 128 с.

Larysa Doiar

Regional literary almanacs of the USSR on the threshold of the sixt (1954—1959)

The presented article raises the problem of worldview transformations of the Soviet era. We are talking about changes associated with the era of "thaw", when on the initiative of the new leader of the CPSU M. Khrushchev Soviet society began to break free from Stalin's shackles of repressive pressure on consciousness, resulting in a whole galaxy of extraordinary thinkers of the word. The purpose of the author's research was to conduct a content analysis of literary journals and almanacs published during 1954—1959 in the regional branches of the Writers' Union of Ukraine. The author's attention includes publications stored in the funds of the State Archive of Printing of the Book Chamber of Ukraine named after Ivan Fedorov, in particular, such magazines as: "Kharkiv", "Crimea", "Literary Odessa", "Literary Donbass", "Literary Rivne Region", "Carpathians", "Lights of Zaporizhia", "Literary Podillya", "Lights of Dnieper", "Donbass", "Steppe", "Khmelnysky Almanac", "Literary Sevastopol", etc. The author tried to combine the substantive characteristics of the latter into headings and, if possible, to classify them. Among the established and widely marked in all regional periodicals of the then Ukraine sections, first of all, the historical and local lore, literary and local lore, documentary and amateur directions were revealed and processed. In addition, the author paid attention to the bibliographic parameters of the regional periodicals of the USSR in 1954—1959, namely, circulation (in the annual dynamics of circulation), subscription campaigns, sales of magazines by means of retail trade, the cost of magazines and more. The presented article analyzes in detail the composition of the editorial boards of these publications. Given the low circulation of journals processed by the author, we can talk about their rarity and underutilization in the research field of modern Ukraine.

Keywords: magazine; almanac; editorial board; circulation; column; branch of the Writers' Union of Ukraine

References

1. *Vohni Zaporizhzhya*. (1955), 1.
2. *Vohni Prydniprov'ya*. (1955), 5.
3. *Vohni Prydniprov'ya*. (1955), 6.
4. *Donbass*. (1959), 1.
5. *Donbass*. (1959), 2.
6. *Donbass*. (1959), 3.
7. *Donbass*. (1959), 4.
8. *Donbass*. (1959), 5.
9. *Donbass*. (1959), 6.
10. *Karpaty*. (1958), 1.
11. *Karpaty*. (1958), 2.
12. *Karpaty*. (1958), 3.
13. *Крым*. (1958), 16.
14. *Крым*. (1958), 17.
15. *Крым*. (1958), 18.
16. *Lyteraturnyy Sevastopol'*. (1958), 1.
17. *Literaturna Odesa*. (1959), 23.
18. *Literaturna Rovenshchyna*. (1957), 1.
19. *Literaturne Podillya*. (1958), 3.
20. *Step*. (1958), 1.
21. *Kharkiv*. (1954), 6.
22. *Khmelnysky'kyu al'manakh*. (1956), 1.

Надійшла до редакції 14 вересня 2021 року

УДК 027.022(477)''1941/1944''(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2021.9(302).42-49

Тетяна Каросва,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та культури України
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
e-mail: urasim@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

Масові бібліотеки України під час нацистської окупації 1941—1944 рр.: зона цивільної адміністрації

Мета дослідження: на основі вивчення діяльності публічних (у радянській традиції — масових) бібліотек дослідити читачке дозвілля пересічного городянина під час нацистської окупації України. **Зміст дослідження:** схарактеризовано уявлення про окупаційну міську бібліотечну мережу в зоні цивільної адміністрації (на місто — одна загальнодоступна бібліотека для дорослих, а також можлива бібліотека / філія для дітей), умови та режим роботи закладів, специфіку показників бібліотечного обслуговування, штат працівників. Докладно розглянуто комерційний складник діяльності масових бібліотек, що становив вагомий підґрунтя для успішного функціонування. **Висновки.** Підсумовуючи дослідження бібліотечного життя населення окупаційного періоду, варто зазначити: 1) на тлі ставлення нацистів до місцевих жителів лише як до робочої сили Рейху окупаційна влада дозволяла бібліотечне обслуговування в масових бібліотеках, але в міській місцевості; 2) саме місцева влада визначала масштаб (кількість закладів, розмір штату) та умови (режим роботи, вартість бібліотечних послуг) загальнодоступного обслуговування населення; 3) панувало певне уявлення про "норми" бібліотечної роботи: кількість закладів, штат, режим роботи, правила обслуговування та оплата за нього. Частина норм — із радянського досвіду, частина — данина окупаційним умовам виживання; 4) масові бібліотеки були популярними серед населення навіть за умов платного обслуговування; 5) читання, вочевидь, відіграло роль психологічного компенсатора в умовах окупації. Масові бібліотеки й під час нацистської окупації України залишалися вагомим складником культурного середовища.

Ключові слова: масова бібліотека; бібліотекар; бібліотечний фонд; бібліотечне обслуговування; читання; бібліотечні платні послуги; нацистська окупація

Постановка проблеми. З актуалізацією потреби розроблення механізму реінтеграції населення окупованих територій Криму та Східної України зростає інтерес до національних традицій і побуту, зокрема й бібліотечного читання як доступної дозвіллевої практики. На цьому тлі може бути корисним досвід діяльності загальнодоступних книгозбірень в умовах нацистської окупації та бібліотечної політики радянської влади в контексті рерадянзації звільнених територій. Водночас роль масових бібліотек у буденному житті населення окупованих територій залишається маловивченою.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У радянській традиції бібліотечне життя на територіях, окупованих під час німецько-радянської війни, здебільшого замовчували, акцентуючи на фактах знищення книгозбірень та їхніх фондів [1]. Окупаційну історію бібліотек асоціювали з мертвим простором, і лише з відкриттям архівів наприкінці 1980-х рр. з'явилася можливість зосередити увагу на цьому полі досліджень. Науковці незалежної України, діставши доступ до німецьких архівних матеріалів, активно розробляли проблему повернення незаконно вивезених культурних цінностей із бібліотек.

Н. Кашеварова [2; 3], Н. Малолетова та Л. Дубровіна [4; 5; 6], І. Лосієвський [7], Г. Сварник і Р. Дзюбан [8] вивчали насамперед фонди наукових

бібліотек, тоді як публічні (у радянській традиції — масові) книгозбірні як окремий тип залишалися поза увагою вчених. В історико-регіональних студіях (Н. Зеленська [9], В. Калашнікова [10], В. Прокопчук та О. Айвазян [11], Н. Якимович [12]) дослідники висвітлювали бібліотечне життя окремих регіонів чи населених пунктів. Чимало бібліотек, що функціонували в довоєнний час, нині вже склали історичні нариси своєї діяльності, зокрема й за окупації. Сукупно оприлюднений матеріал дає змогу узагальнити тогочасну практику й заперечити поширену тезу про відсутність бібліотечного життя пересічних громадян в окреслений хронологічний період.

Мета статті — на основі вивчення діяльності масових бібліотек дослідити особливості повсякденного читачького дозвілля містян на окупованій території України; наукові бібліотеки та їхні фонди залишаються поза студіюванням.

Географічні межі дослідження — зона дії цивільної нацистської адміністрації, фактично рейхскомісаріат "Україна". Зона військової адміністрації перебувала в іншому правовому полі, тому через специфіку статусу та брак часу в ній могли не перейматися соціально-культурною сферою окупованих територій.

Незмінним залишається трактування поглядів нацистів на місцеве населення лише як на робочу силу

Рейху. Відповідно організація дозвілля для місцевого населення не входила в систему пріоритетів окупаційної влади.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У другій половині XIX ст. найдоступнішим і наймасовішим закладом культури на європейських теренах була бібліотека. Книгозбірні як невіддільний елемент цивілізованого населеного пункту в уявленні окупантів уособлювали "нормальне" життя. Інформаційне обслуговування місцевих установ і фахівців, підготовка робочої сили певного освітнього рівня, а також пропагандистські практики зумовлювали потребу в бібліотечній книзі. Інше питання, які населені пункти нацисти вважали цивілізованими? Які з них могли заслуговувати на книгозбірні? Ознайомлення з історією сучасних обласних бібліотек доводить, що під час окупації в обласних містах відкривали одну загальнодоступну книгозбірню для дорослих, а також бібліотеку / філію для дітей. У районних центрах мала працювати лише одна книгозбірня [11, с. 16; 13, с. 473]. Утім, були й винятки, у Вінниці, наприклад, діяло п'ять закладів: Бібліотека ім. К. Тімірязєва (колишня обласна), відділена від неї Бібліотека ім. М. Коцюбинського в "Мурах", дитяча бібліотека в "Мурах" (колишня обласна дитяча), заможня Бібліотека ім. М. Коцюбинського (колишня Бібліотека ім. Н. Крупської) та її філія (бібліотека колишнього педтехникуму) [14, арк. 53]. У Маріуполі (зона військової адміністрації) — колишня Центральна міська ім. В. Короленка та три її філії [2, с. 313]. У сільській місцевості загальнодоступні книгозбірні зазвичай не функціонували [11, с. 16]. Отже, з боку нацистської влади межа цивілізованості проходила радше між містом і селом, до того ж чіткої регламентації щодо розміру бібліотечної мережі та розміру міста не було, ці критерії визначала місцева влада. Такий висновок підтверджують, наприклад, історичні факти: до війни у Києві функціонувало 22 (за Н. Якимович — 23 [12, с. 145]) масові книгозбірні, а під час окупації — лише 1 [4, с. 153].

Масові бібліотеки підпорядковувалися відділам народної освіти при міських управах. Відомості про окремого інспектора з бібліотечних питань вдалося знайти лише у Вінниці [14, арк. 69], де ця посада була чинною лише до лютого 1943 р. [14, арк. 53], а також у Києві [4, с. 152], де відповідальна особа опікувалася й масовими, й науковими книгозбірнями. Міські функціонери мали знайти приміщення для бібліотеки (точніше, зберегти попереднє від реквізиції чи непрофільного використання), забезпечити його опаленням, освітленням, меблями, зробити поточний ремонт, а також видати співробітникам продуктивні картки. Місцеві чиновники визначали штат бібліотеки, розклад її роботи й правила обслуговування населення.

Специфіка функціонування закладів певною мірою різнилася. У кам'янець-подільській бібліотеці працювало 8 осіб [11, с. 15], кіровоградській [9, с. 26], дніпропетровській [2, с. 310], житомирських (доросла +

дитяча) — по 10 [13, с. 475], маріупольських — 11 (у центральній бібліотеці — 5 осіб та по 2 — у філіях) [2, с. 313], миколаївській — 14 [15]. У Вінниці в перші роки окупації кількість працівників коливалася, остаточний штат було затверджено 16 лютого 1943 р.: 16 бібліотекарів і 3 технічних працівники [14, арк. 53]. Загальною практикою було призначення директором закладу фольксдойче.

У Житомирі доросла та дитяча бібліотеки працювали від 11 до 16 години [13, с. 473], окрім вихідних і понеділка, у Кам'янці-Подільському — від 9 до 16, влітку — до 18, Проскуріві — від 11 до 19 [11, с. 19], Дніпропетровську — від 11 до 17 щоденно, крім вівторка [2, с. 310]. Вінницькі заклади працювали щодня, крім неділі та свят, від 9 до 19, а в суботу — від 10 до 16, робочий тиждень становив 56 годин [14, арк. 27]. Привертає увагу той факт, що місцева влада заради економії насамперед орієнтувалася на світловий день, а вже потім — на потреби відвідувачів, які працювали.

Читачами могли стати особи, старші за 16 років. Якщо окремої бібліотеки / філії для дітей не було, то від 14 років [9, с. 26].

За правилами, одноразово видавали до трьох книг на п'ять днів. На наукову літературу за браком попиту могли встановити більший строк використання. Загалом, така система відповідала бібліотечній практиці довоєнного часу.

З організацією "нового порядку" книжкові фонди масових бібліотек мали вичищати від радянської громадсько-політичної літератури й творів небажаних авторів. Оскільки централізованих списків забороненої літератури не було, то поняття "небажаності" трактували доволі широко, створюючи підґрунтя для численних інтерпретацій. Книги спалювали, відправляли на перероблення на паперові фабрики [9, с. 26; 13, с. 473], виривали / вирізували небажані передмови / фото, викреслювали цитати, коментарі тощо [2, с. 311].

Книгозбірні розпочали відкривати після чистки бібліотечних фондів наприкінці осені 1941 — узимку 1942 рр. в обласних і районних центрах. Утім, наприклад, у Дніпропетровську бібліотеку відкрили лише у вересні 1942 р. [2, с. 310], тобто за рік від початку окупації.

Розміри фондів суттєво відрізнялися й безпосередньо залежали від довоєнного обсягу та пошкоджень книгозбірень 1941 р., коливаючись від кількох до сотень тисяч одиниць зберігання.

На окупованих територіях нацистська бібліотечна політика передбачала функціонування закладів за принципом самоокупності, тобто на основі платного обслуговування. Основними фінансовими джерелами слугували застава та абонентна плата. Заставними внесками заклад міг розпоряджатися, допоки користувач був його читачем. З відмовою від бібліотечного обслуговування заставу повертали. Запис до кам'янець-подільської та проскурівської міських бібліотек

коштував 10 крб, абонентна плата за кожну книгу — 5 крб [11, с. 18]. У Кіровограді заставу визначили у 15 крб, тоді як абонентну плату — у 3 крб [9, с. 26]. У Вінниці від 16 лютого 1943 р. за місяць користування бібліотекою (а не за кожну книгу) встановили платню 10 крб із дорослого та 5 крб із дитини, а також заставні внески 30 та 15 крб відповідно [14, арк. 53, 55].

Діяла система штрафів за затримані чи загублені книги. Зокрема, в Кіровограді за кожний пропущений день користувачів штрафували на 10 коп., а після п'яти днів — у подвійному розмірі [9, с. 26]; у Кам'янці-Подільському за 10 днів затримки книги стягували 1 крб [11, с. 19]. Якщо читач не повернув чи зіпсував книгу, то мав замінити її або відшкодувати вартість за оцінкою бібліотеки. Сплата за особливо цінні видання могла сягати десятикратного розміру. Ця практика здебільшого відтворювала радянський досвід, а штрафні санкції, певно, не надто лякали користувачів, оскільки в місцевій пресі постійно друкували оголошення з погрозами судом певним читачам.

Наскільки вдалою була така комерційна діяльність бібліотек? Спробуємо з'ясувати це на основі щоденника вінницької Бібліотеки ім. М. Коцюбинського ("Мури") за 1943 р. [16]. Пам'ятаємо, що 16 лютого вартість бібліотечних послуг зросла. У грошовому еквіваленті фінансова активність мала таку динаміку: якщо у січні 1943 р. бібліотека мала 1542 крб (абонентна плата) + 850 крб (застава), то в березні — 5215 + 2540 крб, квітні — 4089 + 2250 крб, травні — 5398 + 1510 крб. Від 16 лютого до 1 серпня 1943 р. бібліотека збрала абонентної плати 27 279 крб, дитяча бібліотека — 12 655 крб [17, с. 72].

Наскільки вистачало зароблених грошей? У бібліотеці в "Мурах" працювало п'ять осіб: завідувач із зарплатнею 840 крб на місяць, два бібліотекарі — по 600 крб та один — 720 крб, прибиральниця — 250 крб [14, арк. 21]. Оплата праці співробітників становила 2760 крб на місяць, окрім того, видатки на опалення, освітлення, поточні витрати (наприклад, від 15 лютого до 20 червня 1943 р. — 911 крб [14, арк. 45]). Ураховуючи ці показники, можемо зробити висновок, що бібліотека була рентабельною. Заклад мав найповніший фонд з-поміж інших міських книгозбірень, розташовувався в центрі міста, приносив найвищий прибуток, тому завдяки його коштам колеги з інших книгозбірень мали змогу отримувати зарплатню, оскільки міський бібліотечний рахунок був єдиним. Усього на оплату праці вінницького міського бібліотечного штату було потрібно 11 010 крб на місяць [14, арк. 21]. Згідно з наказом, за нестачі коштів пропорційно зменшувалася й зарплатня. За браком відомостей про кошти, зароблені іншими закладами, складно однозначно стверджувати про їхню самокупність. Якщо припустити, що вони заробляли на рівні дитячої книгозбірні, то вінницькі бібліотекарі отримували зарплатню завдяки платному обслуговуванню. Інша річ, що купівельна спроможність цих коштів була надто низькою, люди ледь виживали, адже,

наприклад, на вінницькому міському чорному ринкові фунт масла коштував 120 німецьких марок, фунт кави — 400, 1 махоркова цигарка — 1 (1 марка = 10 крб) [18, с. 647].

Щоденник бібліотеки також дає змогу з'ясувати активність читачів. Наприклад, співробітники Вінницької обласної бібліотеки в I кварталі 1935 р. щодня видавали в середньому 523 томи [19, арк. 2], а працівники бібліотеки в "Мурах" за березень—травень 1943 р. — 126 [16]. Якщо порівнювати ці показники, то здається, що активність значно знизилася. Якщо порівнювати статистику з 1945 р., коли планували видавати 211 томів щодня, то "окупаційна" активність читачів відрізняється. У 1943 р. бібліотека в "Мурах" обслуговувала 1030 читачів, а дитяча — 450. Враховуючи, що наприкінці окупації у Вінниці залишилося майже 27,8 тис. осіб, то ці показники доволі високі (хоча наведена статистика й заперечує загальноприйнятту тезу про те, що відвідувачів у бібліотеках під час окупації було обмаль, важко вважати Вінницю тогочасною бібліотечною Меккою, радше дослідники недооцінювали читацькі настрої). Дорослим відвідувачам щомісяця видавали близько 4 тис. томів, тобто у середньому кожному — по 4 книги. Ці показники уможливають висновок, що люди не втрачали інтересу до читання попри складні умови: окупаційний режим, непевність у дні прийдешньому, невизначеність життя, нові незрозумілі загрози, потреба прилаштовуватися до нових реалій, брак роботи, скрутне матеріальне становище, платне бібліотечне обслуговування, застарілий фонд... Вочевидь, читання стало психологічним порятунком для певної частини населення, яка щомісяця жертвувала 10 крб заради своєрідного перепочинку й розради.

За бібліотечним архівом, після зростання вартості послуг у березні 1943 р., наприклад, було видано літератури загального відділу "0" (йдеться про журнали) — 34,5%, художньої літератури — 52,8%, решту відділів репрезентовано поодинокими виданнями. Логічно припустити, що серед часописів переважали літературні, а в рейтингу читацьких уподобань — красне письменство [16, арк. 1зв-2].

Вочевидь, системного поповнення фондів бібліотек на окупованих територіях не передбачалося. Основними джерелами комплектування стали похищені приватні книгозбірні, перерозподіл між закритими / законсервованими бібліотеками, книги, що їх друкувала окупаційна влада, заміни та подарунки.

Щоб забезпечити комерційний успіх читання, вінницькі бібліотекарі активно працювали з фондами. З огляду на нові реалії для оптимізації зібрань здійснювали перерозподіл книг, особливо дитячих. Зокрема, у бібліотеку колишнього педагогічного технікуму з книгозбірні в "Мурах" було передано книги С. Маршака, Ф. Бернета, Е. Томпсон-Сетона, Марка Твена, братів Грімм, а навзаєм — популярні видання Е. Лавісса та А. Рамбо "История XIX в.", Ф. Шиллера "История западноевропейской литературы нового

времieni". Так само в лютому 1942 р. дитяча бібліотека отримала в тимчасове користування твори Е. Амічіса, Ж. Верна, Ф. Купера, Р. Распе, В. Скотта, К. Чуковського та інших, у серпні — дореволюційні дитячі журнали [14].

Бібліотечні працівники проводили постійну роботу з читачами, які заборгували чи загубили книги. Згідно з архівними документами, за два тижні до звільнення Вінниці від німецьких окупантів було оформлено останню заміну книги [14, арк. 101]. Привертають увагу видання, принесені на заміну втраченим. Бібліотека в "Мурах" погоджувалася отримувати компенсацію лише популярними творами відомих авторів, наприклад Р. Л. Стівенсона, Олександра Гріна, Е. Золя.

Умови праці бібліотекарів були важкими, міські управи опікувалися двома головними проблемами: функціонування закладу загалом і забезпечення хлібними картками співробітників. Постійно не вистачало палива, регулярно зникала електрика. Як зауважувала 1942 р. завідувачка вінницької бібліотеки в "Мурах" Н. Боршевська, звертаючись до голови міської управи О. Савостьянова, "зараз бібліотека не має ніякого палива, що створює дуже важкі, майже неможливі для праці умови: температура доходить до -1°, -2°, чорнила весь час замерзають, пальці дубіють, деякі робітники бібліотеки захворіли..." [14, арк. 8].

Працівників книгозбірень залучали до виконання інших завдань, наприклад, у Кіровограді — до сільськогосподарських робіт, подвірного перепису тварин, змушували відвідувати масові заходи,

організовані окупаційною владою, як-от урочистий молебень 5 серпня 1942 р. за остаточну перемогу німецької армії над ворогами з нагоди святкування річниці захоплення Кіровограда [9, с. 26].

Окрім індивідуального обслуговування читачів, бібліотекарі вели й масову роботу, що ґрунтувалася на напрацюваннях довоєнного періоду, використовуючи різні форми й методи, зокрема бесіди, огляди книжкових новин, лекції, зустрічі, тематичні вечори. Вочевидь, їхня ідейна спрямованість не мала яскравого пропагандистського характеру, оскільки в повоєнний час радянська влада не вважала бібліотекарів колаборантами.

Висновки. Підсумовуючи дослідження окупаційного бібліотечного життя населення, варто зауважити: 1) нацистська влада дозволяла масове бібліотечне обслуговування здебільшого в міській місцевості; 2) саме місцева влада визначала масштаб загальнодоступного обслуговування населення; 3) побутувало орієнтовне уявлення про "норми" бібліотечного обслуговування: кількість закладів, штат, режим роботи, вартість платних послуг, правила обслуговування. Можемо припустити, що вони базувалися на бібліотечній практиці радянського часу з врахуванням реалій воєнного стану, але ця теза потребує додаткового вивчення; 4) бібліотечні послуги мали попит у населення навіть за умови платного обслуговування; 5) читання було популярним, адже виконувало компенсаторну функцію за режиму нацистської окупації.

Список використаних літератури та джерел

1. Гімальдінова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни / З. В. Гімальдінова // Бібліотекознавство і бібліографія. — 1985. — Вип. 25. — С. 10—16.
2. Кашеварова Н. Г. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни (за донесеннями німецького бібліотекаря Олександра Гімпеля) / Н. Г. Кашеварова // Рукописна та книжкова спадщина України. — 2016. — Вип. 20. — С. 294—326. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2016_20_20. — Назва з екрана.
3. Кашеварова Н. Г. Діяльність робочої групи "Харків" Оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України / Н. Г. Кашеварова // Бібліотекознавство, документознавство, інформологія. — 2005. — № 2. — С. 37—45.
4. Малолетова Н. І. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941—1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / Н. І. Малолетова, Л. А. Дубровіна // Рукописна та книжкова спадщина України. — 2000. — Вип. 5. — С. 139—172. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2000_5_11. — Назва з екрана.
5. Малолетова Н. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941—1943 рр.) / Н. Малолетова, Л. Дубровіна // Бібліотечний вісник. — 2001. — № 3. — С. 2—18. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2001_3_3. — Назва з екрана.
6. Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941—1943) : дослідження : анот. покажчик : публікації документів / уклад. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. — Київ, 2004. — 813 с.
7. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни : документи / упоряд. І. Я. Лосієвський [та ін.]. — Київ, 1997. — 102 с.
8. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника : переміщення і втрати фондів : зб. документів і матеріалів. Т. 1 : 1939—1945 / упоряд. Г. Сварник (керівник), Р. Дзюбан, М. Кривенко та ін. ; Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника. — Львів, 2010. — 620 с.
9. Зеленська Н. Головна бібліотека Кіровоградщини в роки окупації (1941—1943 рр.) / Н. Зеленська // Вісник Книжкової палати. — 2010. — № 3. — С. 25—27.
10. Калашнікова В. Бібліотечні фонди України в роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Харківської, Ворошиловградської та Сталінської областей) / В. Калашнікова // Історична панорама. — Чернівці, 2008. — Вип. 7. — С. 113—130.
11. Прокопчук В. С. Бібліотеки Кам'янець-Подільської області в суворі 40-і роки ХХ ст. / В. С. Прокопчук, О. Б. Айвазян // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. — Кам'янець-Подільський, 2018. — Вип. 5. — С. 12—25.

12. Якимович Н. О. До питання про стан публічних бібліотек м. Києва в період нацистської окупації / Н. О. Якимович // Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття : матеріали IX міжнарод. наук.-практ. конф. — Одеса, 2016. — С. 143—147.
13. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941—1944 pp.) / С. В. Стельникович. — Житомир, 2015. — 592 с.
14. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. Р-1320с. Оп. 1. Спр. 1. 106 арк.
15. До 130-річчя відкриття Миколаївської громадської бібліотеки (нині Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирява) // Державний архів Миколаївської області : вебсайт. — Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/242-130biblotekgmirev.html>. — Назва з екрана.
16. ДАВіО. Ф. Р-1320с. Оп. 1. Спр. 3. 11 арк.
17. Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення : монографія. — Вінниця, 2007. — 312 с.
18. Селешко М. Вінниця: спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938 pp. / М. Селешко // Вінниця у спогадах : в 3 т. — Вінниця, 2019. — Т. 3. — С. 623—790.
19. ДАВіО. Ф. Р-2700. Оп. 1. Спр. 427. 6 арк.

Tetiana Karoyeva

Public libraries of Ukraine under nazi occupation in 1941—1944: civil administration area

The purpose of the study is to look into the daily reading leisure of an average urban dweller under Nazi occupation of Ukraine by examining activity of public libraries (which were called "mass libraries" in the Soviet tradition). The substance of the study. The study developed understanding of the "normal" town library network in the area of civil administration under occupation (per town: one public library for adults and (possibly) a library / branch for children) through characterizing operating conditions and working schedule of the facilities and specific features of library service; the library staff lists were ascertained. The commercial element of the activity of public libraries was examined in detail as it was the main means of their subsistence. Conclusions. Summarizing population's life with regard to activity of town libraries during the occupation period, it is worth to note: 1) despite the Nazis' view of the local population only as labor force of the Reich, the occupation authorities allowed library services in public libraries but only in urban areas; 2) it was the local authorities who determined the scale (the number of facilities, the amount of their staff) and the operating conditions (working schedule, cost of library services) of public services; 3) there was a certain idea of the library service "standards": the number of facilities, the staff, working hours, paid services, rules of service. Some of them stem from the Soviet experience, and some were the cost of survival under conditions of occupation; 4) public libraries were in popular demand despite the fact that readers had to pay for services; 5) apparently, reading played the role of a psychological compensatory mechanism under conditions of occupation. Thus, public libraries were an active functional part of the cultural environment during the Nazi occupation of Ukraine.

Keywords: public library; librarian; library stock; library services; reading; paid library services; Nazi occupation

References

1. Himaldinova Z. V. (1985). Biblioteki Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny. *Bibliotekoznavstvo i bibliohrafiia*, 25, pp. 10—16.
2. Kashevarova N. H. (2016). Biblioteki Ukrainy pid chas okupatsii periodu Druhoї svitovoї viiny (za donesenniamy nimetskoho bibliotekaria Oleksandra Himpelia). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 20, pp. 294—326. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2016_20_20.
3. Kashevarova N. (2005). Diialnist robochoї hrupy "Kharkiv" Operatyvnoho shtabu Rozenberha z vyvezennia biblioteknykh fondiv u period natsyystskoї okupatsii Ukrainy. *Bibliotekoznavstvo, dokumentoznavstvo, informolohiia*, 2, pp. 37—45.
4. Malolietova N. I. & Dubrovina L. A. (2000). Natsyystska bibliotekna polityka u period okupatsii Kyieva u 1941—1943 rr. i dolia knyzhkovykh fondiv Biblioteki Akademii nauk URSSR. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 5, pp. 139—172. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2000_5_11.
5. Malolietova N. & Dubrovina L. (2001). Biblioteki Kyieva v period natsyystskoї okupatsii (1941—1943 rr.). *Biblioteknyi visnyk*, 3, pp. 2—18. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/by_2001_3_3.
6. Dubrovina L. & Malolietova N. (Comp.) (2004). *Biblioteki Kyieva u period natsyystskoї okupatsii (1941—1943) : doslidzhennia : anotovanyi pokazhchyk : publikatsii dokumentiv*. Kyiv.
7. Losievskiy I. Ya. (Comp.) (1997). *Bibliotekni fondy Kharkova v roky Druhoї svitovoї viiny : dokumenty*. Kyiv.
8. Svarnyk H., Dziuban R. & Kryvenko M. (Comp.) (2010). *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka : peremishchennia i vtraty fondiv : zbirnyk dokumentiv i materialiv*. T. 1 : 1939—1945. Lviv.
9. Zelenska N. (2010). Holovna biblioteka Kirovohradshchyny v roky okupatsii (1941—1943 rr.). *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 3, pp. 25—27.
10. Kalashnikova V. (2008). Bibliotekni fondy Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny (na prykladi Kharkivskoї, Voroshylovhradskoї ta Stalinskoi oblasti). *Istorychna panorama*, Chernivtsi, Vyp. 7, pp. 113—130.
11. Prokopchuk V. S. & Aivazian O. B. (2018) Biblioteki Kamianets-Podilskoї oblasti v suvori 40-i roky XX st. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Seriia : Bibliotekoznavstvo. Knyhoznnavstvo*. Kamianets-Podilskiy, 5, pp. 12—25.

12. Yakymovych N. O. (2016) Do pytannia pro stan publichnykh bibliotek m. Kyieva v period natsystsoi okupatsii. *Informatsiina osvita ta profesiino-komunikatyvni tekhnolohii XX stolittia* : materialy IX mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Odesa, pp. 143—147.
13. Stelnykovych S. V. (2015) *Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystsoi okupatsii (1941—1944 rr.)*. Zhytomyr.
14. *Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti* (dali — DAViO), f. R-1320s, op. 1. spr. 1. 106 ark.
15. Do 130-richchia vidkryttia Mykolaivskoi hromadskoi biblioteki (nyni Mykolaivska OUNB im. O. Hmyrova) (2011). *Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti* : veb-sait. Available at: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/242-130biblotekgmirev.html>.
16. DAViO, f. R-1320s., op. 1, spr. 3, 11 ark.
17. *Vinnytska OUNB im. K. A. Timiriazieva v konteksti istorii ta innovatsiinomu postupi sohodennia* (2007). Vinnytsia.
18. Seleshko M. (2019). Vinnytsia: spomyny perekhadacha komisii doslidiv zlochyniv NKVD v 1937—1938 rr. *Vinnytsia u spohadakh* : v 3 t. Vinnytsia, 3, pp. 623—790.
19. DAViO, f. R-2700, op. 1, spr. 427, 6 ark.

Надійшла до редакції 10 вересня 2021 року

ВІДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

УДК 001-051(477)(092)Дяч(045)

Василь Шейко,

доктор історичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії мистецтв України,
заслужений діяч мистецтв України,
e-mail: rector-2@ic.ac.kharkov.ua

Юрій Лошков,

доктор мистецтвознавства, професор,
e-mail: rector@ic.ac.kharkov.ua

Наталія Кушнарєнко,

доктор педагогічних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
e-mail: nataliyankush@gmail.com

Відомий філософ, учений, педагог (до 80-річчя від дня народження М. Дяченка)

Микола Васильович Дяченко народився 1 листопада 1941 р. на невеличкому хуторі, що нині підпорядкований селищу Московське Липоводолинського району Сумської області. Від 1949 р. проживає в Харкові. Після закінчення семирічки з похвальною грамотою від 1956 р. навчався в Харківському гідрометеорологічному технікумі, який закінчив 1960 р., отримавши диплом техника-гідролога (з відзнакою). За державним розподілом як молодий спеціаліст упродовж 1960—1963 рр. працював у системі Гідромет-

служби СРСР спочатку старшим техніком-гідрологом, а згодом начальником гідрометеорологічної станції "Ругозеро" в Карелії, що була підпорядкована Північно-Західному управлінню Гідрометслужби в Ленінграді. У 20 років, очоливши колектив гідрометеорологічної станції (понад 30 співробітників), молодий керівник швидко набув організаційно-управлінського досвіду, вміння спілкуватися з людьми, докладав чимало зусиль для підвищення кваліфікації й розширення світогляду.

У 1962 р. М. Дяченко успішно склав вступні іспити на заочне відділення філософського факультету Ленінградського державного університету. За п'ять з половиною років навчання в закладі, що має усталені наукові й педагогічні традиції, він долучився до знань у широкій системі гуманітарних наук і, звичайно ж, до філософського знання. На той час на філософському факультеті викладали відомі в СРСР і за кордоном фахівці: професори В. Тугаринов, В. Рожин, М. Кіссель, В. Перов та інші. У 1968 р. М. Дяченко захистив дипломну роботу з проблем діалектики, здобув диплом фахівця-філософа й працював у закладах вищої освіти Харкова викладачем філософських дисциплін. Упродовж 1968—1972 рр. обіймав посади асистента, викладача, старшого викладача у Харківському інституті мистецтв, а від 1972 до 1974 р. навчався у філософській аспірантурі.

© Шейко В., Лошков Ю., Кушнарєнко Н., 2021

Здобуваючи науковий ступінь, М. Дяченко публікував статті у провідних наукових філософських виданнях. Зокрема, значний резонанс серед науковців-філософів викликала його проблемне дослідження з діалектики культурно-історичного розвитку, надрукована 1973 р. у провідному фаховому журналі України "Філософська думка". Після закінчення аспірантури 1975 р. успішно захистив у спеціалізованій ученій раді Харківського державного університету кандидатську дисертацію "Проблема історичної спадкоємності (філософсько-методологічні аспекти)", науковий керівник — відомий учений-суспільствознавець, доктор філософських наук, професор М. Добрускін.

Після закінчення аспірантури (1974) за державним розподілом М. Дяченко працював у Харківському державному інституті культури старшим викладачем, доцентом, професором, завідувачем кафедри філософії та політології (від 1990), проректором із наукової роботи (1980—1988, 1994—2006). Після захисту кандидатської дисертації (1975) значну увагу приділяв науковому дослідженню проблем культурної спадщини, розвитку культури України, формуванню культури мислення студентської молоді.

Викладацьку й науково-дослідну роботу Микола Васильович поєднував з активною громадською діяльністю: виступав із лекціями суспільно-політичної тематики на підприємствах міст і сіл, брав участь у роботі профспілкового комітету інституту, став заступником, а згодом секретарем партійної організації закладу (1978—1980).

У 1980-ті рр. соціокультурну проблематику досліджень М. Дяченка висвітлено в публікаціях у центральних наукових журналах: "Філософские науки" (Москва), "Філософська думка" (Київ), "Вісник Харківського університету". У 1981 р. виступив з доповіддю, присвяченою проблемам діалектики, на Міжнародному симпозиумі "Критика чистого розуму" І. Канта і сучасність" (Рига), що висвітлено в матеріалах, опублікованих 1982 р. у журналі "Вопросы философии" (Москва).

Упродовж 1980-х рр. Микола Васильович спрямовував наукові інтереси на дослідження історії, теорії та філософії культури. У 1988 р. його було переведено на посаду старшого наукового співробітника для підготовки докторської дисертації та наукової монографії за означеною тематикою.

Попри труднощі, що виникли в суспільстві на рубежі 1980—1990 рр. (розпад СРСР і пов'язана з цим дезорганізація наукової та видавничої діяльності, послаблення зв'язків між науковими центрами колишньої країни), 1992 р. М. Дяченко опублікував наукову монографію за темою дисертації "Заперечення і спадкоємність у розвитку культури", а 1994 р. захистив у спеціалізованій ученій раді Д 64.051.06 Харківського державного університету докторську дисертацію з філософії за темою "Наступність у розвитку культури" (спеціальність 17.00.01 — теорія та історія культури).

У 1990 р. Миколу Васильовича обрано за конкурсом на посаду завідувача кафедри філософії та

політології. Учений спрямував її діяльність на оновлення навчальних курсів, підвищення рівня навчальної, навчально-методичної, наукової та виховної роботи. Як керівник М. Дяченко приділяв значну увагу якості викладання навчальних дисциплін, їх науково-методичному обґрунтуванню та кадровому забезпеченню, науково-дослідній роботі викладачів, підвищенню теоретичного рівня викладання навчальних курсів і спецкурсів. Колектив кафедри здійснює активну науково-методичну роботу за двома основними напрямками: "Філософські та соціально-політичні виміри культури" й "Удосконалення методики викладання філософських та суспільно-політичних дисциплін". Результати досліджень відображено в докторських і кандидатських дисертаціях, монографіях, наукових статтях, підручниках та навчальних посібниках, навчально-методичних матеріалах, доповідях викладачів на наукових конференціях і науково-методичному семінарі кафедри. Вагоме місце в діяльності колективу кафедри відведено науково-дослідній роботі студентів. Студентське наукове товариство при кафедрі складається з окремих секцій, керівниками яких є викладачі. Студенти — члени секцій — готують наукові реферати, статті, виступають із доповідями на конференціях і семінарах. М. Дяченко спрямовує колектив кафедри на активну участь в удосконаленні підготовки фахівців на всіх факультетах ХДАК, розробляє та впроваджує в навчальний процес нові форми й методи роботи згідно із сучасними вимогами до вищої школи.

У 1991 р. у Києві відбувся Перший всеукраїнський конгрес філософів за темою "Філософія і духовне відродження України". М. Дяченка було запрошено до участі в його роботі, зокрема він виступив із доповіддю, присвяченою творчості Г. Сковороди на секції "Історія філософії в контексті української культури". У 1992 р. науковцю присуджено вчене звання професора.

Протягом 1990 — на початку 2000-х рр. М. Дяченко публікував статті в наукових фахових виданнях з проблем теорії та історії культури — питань взаємовпливу культур у системі "Схід — Захід", культурного прогресу людства, національно-культурного визначення українського народу. Підсумком цих досліджень стала оприлюднена 2007 р. наукова монографія "Філософські виміри культури", в якій висвітлено проблеми методології культурно-історичної діяльності, соціокультурного успадкування, культурної творчості та культури мислення.

Особливе місце у творчому доробку М. Дяченка належить літературно-художнім працям. Так, 2009 р. вийшла друком книга "Хатній космос", що увібрала спогади автора у формі есе, присвячені окремим епізодам життя. У 2010 р. побачила світ книга "Магія пізнання" — результат роздумів про світ і місце людини в ньому, пошуків духовних орієнтирів і сенсу буття. У виданні містяться цікаві розповіді про значення й роль видатних науковців-професорів у

підготовці молоді зміни, вихованні студентства, висвітлено специфіку духовної атмосфери другої половини минулого століття.

Новим етапом у філософській літературно-художній діяльності М. Дяченка стала книга "Временное и вечное: философская поэтика (эссе, фрагменты, миниатюры)", оприлюднена 2012 р. Видання присвячено аналізу творчості окремих видатних майстрів поетичного слова, прозаїкам, котрі зверталися до філософських проблем буття. У майстерно відтворених нарисах, есе, фрагментах, мініатюрах втілено роздуми автора про екзистенціальні виміри життя особистості, ціннісні орієнтири сучасної людини.

Важливим напрямом діяльності М. Дяченка як проректора з наукової роботи (упродовж 20 років) стала науково-організаційна робота. Він приділяв значну увагу організації та проведенню міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів із проблем розвитку культури та мистецтва. Серед його обов'язків — координація художньої, творчо-виконавської роботи на кафедрах і факультетах мистецького спрямування. Микола Васильович очолював художню раду ХДІК, брав участь в організації студентських мистецьких конкурсів, звітів, олімпіад всеукраїнського й регіонального рівнів, сприяв зміцненню творчих зв'язків між спорідненими ЗВО України, Росії та Білорусі.

У ХДІК упродовж 1977—1984 рр. функціонував перший в Україні серед закладів вищої освіти культурно-мистецького спрямування науково-дослідний сектор (НДС) під керівництвом В. Чернова. За його сприяння науковці кафедр упроваджували результати наукових досліджень у практику культурно-освітньої роботи та бібліотечно-інформаційної діяльності за такими напрямками: складання тезаурусів для бібліотечно-бібліографічного забезпечення окремих галузей народного господарства, проектування зон відпочинку в окремих районах Харківської області, організація дозвілєвої діяльності в будинках культури, клубах, парках культури та відпочинку тощо. Планування та організація досліджень і госпрозрахункової тематики відбувалися під керівництвом проректора з наукової роботи М. Дяченка. Упровадження у практику наукових напрацювань сприяло зміцненню матеріально-технічної бази окремих кафедр і факультетів.

Від другої половини 1990-х рр. Микола Васильович докладав чимало зусиль для створення в академії необхідної інфраструктури щодо підготовки науково-педагогічних кадрів — докторів і кандидатів наук, професорів і доцентів. Зокрема, було відкрито аспірантуру за шістьма спеціальностями, а згодом і докторантуру зі спеціальностей "Бібліотекознавство", "Бібліографознавство" та "Книгознавство", а також з теорії та історії культури. Значним досягненням є створення двох спеціалізованих учених рад з означених спеціальностей. У середині 2000-х рр. науковці академії під керівництвом В. Шейка розробили проект упровадження нових галузей знань у

наявну інфраструктуру, а саме культурології та соціальних комунікацій. Проект затверджено Кабінетом Міністрів України, а нові галузі та спеціальності внесено до державного Переліку наукових спеціальностей. Цей крок надав можливість здійснювати підготовку науково-педагогічних кадрів з означених напрямів у спеціалізованих учених радах ХДАК, зокрема докторів культурології.

Від 2007 р. Микола Васильович очолює спеціалізовану вчену раду Д 64.807.01 у ХДАК із правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) культурології, доктора (кандидата) мистецтвознавства, доктора (кандидата) філософських наук за спеціальностями: 26.00.01 — теорія та історія культури; 26.00.04 — українська культура. За цей період у раді здійснено захист 52 дисертацій, серед них — 12 докторських і 40 кандидатських.

Від 1996 р. М. Дяченко входить до складу спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 із захисту докторських (кандидатських) дисертацій за спеціальністю 09.00.04 — філософська антропологія та філософія культури в ХНУ ім. В. Н. Каразіна, в якій плідно працює як експерт та опонент. За участь у науковій діяльності ради, а також за активну співпрацю з науковцями університету його нагороджено пам'ятною медаллю на честь 200-річчя від дня заснування Харківського університету.

М. Дяченко активно співпрацював із Редакційною колегією "Української радянської енциклопедії" та Головною редакційною колегією "Енциклопедії сучасної України", підготував окремі статті про відомих науковців і митців, а також відомості про Харківську державну академію культури. Як проректор із наукової роботи значну увагу приділяв видавничій науковій діяльності ХДАК, зокрема підготовці та оприлюдненню матеріалів наукових конференцій, наукових фахових збірників, упродовж кількох років був відповідальним редактором збірника наукових праць "Культура України".

Одним із важливих напрямів діяльності М. Дяченка як проректора з наукової роботи і завідувача кафедри філософії та політології є науково-дослідна робота студентів. Микола Васильович спрямовує діяльність викладачів на розроблення сучасних методів і форм її організації. У наукових статтях, науково-методичних розробках, брошурах науковець пропонує конкретні пропозиції щодо формування у студентської молоді навичок і вміння проведення досліджень. У 1986 р. М. Дяченко виступав із доповіддю на пленарному засіданні Всесоюзної науково-практичної конференції "Результати роботи вищих навчальних закладів щодо формування комплексного підходу до організації наукової роботи студентів" (Фрунзе), в якій поділився досвідом цієї діяльності в ХДІК. Його пропозиції щодо вдосконалення НДРС у ЗВО культури і мистецтв було враховано у вироблених конференцією рекомендаціях, спрямованих на розвиток науково-дослідної та художньо-виконавської діяльності студентів.

Упродовж двох останніх десятиліть професор М. Дяченко як дослідник у галузі теорії та історії сформував наукову школу філософсько-культурологічного напрямку. Під його керівництвом підготували монографії та захистили докторські дисертації Л. Стародубцева, А. Щедрін, З. Алфьорова, А. Кікоть, О. Романюк, В. Лисенкова. Микола Васильович був науковим керівником аспірантів і здобувачів наукових ступенів, які успішно захистили кандидатські дисертації: Ю. Азарової, Н. Рябухи, В. Соколова, О. Ситник, К. Насонової.

М. Дяченко — постійний експерт із наукових досліджень у галузях філософії, історії філософії, культурології. За дорученням спеціалізованих учених рад провідних закладів вищої освіти Харкова, Києва, Львова Микола Васильович був офіційним опонентом під час захисту докторських дисертацій В. Чернікової, Н. Михайловської, В. Суковатої, І. Жеребкіної, кандидатських дисертацій І. Пасісниченко, О. Філоненка, О. Голозубова, В. Малько, Т. Гетало, А. Прилуцької, Я. Кунденко, В. Черненко, Ю. Богуцького, В. Спрінсяна, Л. Сідак, В. Голоти. Професор є рецензентом численних наукових монографій, підручників, навчальних посібників із філософії і культурології.

М. Дяченко постійно надає консультативну допомогу з питань методології дослідження проблем теорії та історії культури, філософії культури здобувачам наукових ступенів, молодим науковцям, упродовж майже двох десятиліть викладає курс лекцій для аспірантів і здобувачів із філософії.

Діяльність М. Дяченка як ученого, організатора наукової діяльності та педагога віддзеркалено в окремих статтях і довідковій літературі. Зокрема, йому присвячено статтю в "Енциклопедії сучасної України"; серед видатних людей — вихідців із Сумщини — значиться й ім'я Миколи Васильовича; у біографічному словнику "Видаючіся педагоги вищої школи г. Харькова" уміщено матеріал, що висвітлює життя й діяльність науковця.

Працю М. Дяченка відзначено урядом та органами місцевої влади, іншими організаціями. Професор брав активну участь у розробленні Регіональної комплексної програми соціально-економічного розвитку Харківської області "Харківщина — 2010" (розділ "Культура і духовність"), у роботі науково-координаційної ради Харківської обласної державної адміністрації як експерт із питань розвитку освіти та культури (напрямок "Регіональна соціальна політика. Стратегічне планування і прогнозування розвитку регіону").

Внесок Миколи Васильовича в розвиток української науки та культури відзначено Почесною грамотою виконкому Харківської міської ради (2009). За особисті досягнення в галузі науки, вагомий внесок у розв'язання науково-технічних і соціально-економічних проблем Харківської області 2001 р. професору М. Дяченку було призначено стипендію ім. В. Н. Каразіна (з гуманітарних наук) Харківської облдержадміністрації. Миколу Васильовича нагороджено почесною відзнакою за діяльність щодо зміцнення творчих зв'язків між науковцями та митцями ХДАК і Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського.

У 2004 р. за вагомий особистий внесок у розвиток української культури та мистецтва, підготовку висококваліфікованих фахівців Указом Президента України М. Дяченку надано почесне звання "Заслужений працівник культури України".

Після 2006 р. Микола Васильович, звільнившись з адміністративних посад, продовжував викладацьку діяльність в Академії культури й активно займався науковою роботою. Завдяки наполегливим зусиллям на дослідницькій ниві вдалося підготувати та видати друком десятки статей і кілька монографій, присвячених філософії культури, культурології та мистецтвознавству. Зокрема, останніми роками з-під талановитого пера науковця вийшли праці:

1. Дьяченко Н. В. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Опыт прочтения : монография / Николай Дьяченко. — Харьков : Савчук О. О., 2014. — 154 с.

2. Дьяченко Н. В. Просто жить : (философские очерки, эссе) / Н. В. Дьяченко. — Харьков : Изд. Александр Савчук, 2017. — 243 с.

3. Дьяченко Н. В. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий : опыт прочтения : монография / Николай Дьяченко. — Beau Bassin : LAP LAMBERT Academic Publishing RU, 2018. — 154 с.

4. Сенека Л. А. О философии жизни: мысли, афоризмы / Луций Анней Сенека ; вступ. ст., сост. текста Н. В. Дьяченко. — Харьков : Издатель Александр Савчук, 2021. — 176 с.

Сьогодні Микола Васильович Дяченко сповнений творчих задумів, втілює на практиці багатий досвід ученого — організатора наукової та навчальної роботи, педагога. Зичимо йому подальших успіхів і наснаги в реалізації невичерпного творчого потенціалу!

Надійшла до редакції 21 вересня 2021 року